

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

**RADBOD
UNIVERSITY
PRESS**

KWETSBAARHEID

2022 | 2

Inleiding

3 Kwetsbaarheid – verkenning van een thema

HANS SCHAEFFER

9 Liturgie in kwetsbare tijden

MIGNON VAN BOKHOVEN

19 In kracht en in kwetsbaarheid

De dubbele loyaliteit van de prediking

CISKA STARK

29 Pastorale omgang met kwetsbaarheid

EGBERT BRINK

39 'Volharden in de broosheid'

Kwetsbaarheid als thema in religieuze volwassenenvorming

BERT ROEBBEN

49 Kwetsbare kerk

Over kerkzijn en veerkracht

HANS SCHAEFFER

Interview met hoogleraar Cécile Boot

59 'Laten we vooral voorkómen dat ze omvallen'

TOM LORMANS

EN VERDER

Aan de lezer | 1

Tips bij het thema | 7, 17, 25, 37

Beeldmeditatie | 26

Film | 47

De promotie | 62

De scriptie | 65

Actueel | 68

Omslag voorzijde: Aad de Haas, 'Christus', 1959
Collectie SCHÜNCK, verworven met steun van het
Mondriaan Fonds, 1994

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. | h.schilderman@ftr.ru.nl

Klemtoon

'Alles van waarde is weerloos', zo luidt een dichtregel van Lucebert. Het is een prachtige uitspraak waarin iets van het 'humanum' doorklinkt. Wat ons tot mens maakt is niet de overmacht, de zelfcontrole en de opzienbarende prestatie, maar sensitiviteit voor dat wat zorg nodig heeft omdat het niet op eigen kracht verder kan. Denk aan de uiteinden van ieders biografie: vroege kindheid en broze ouderdom, maar ook aan wat we ondertussen meemaken aan ongeluk en noodlot. Kwetsbaarheid is de lens waarin uitvergroot een beroep gedaan wordt op ons menszijn. Zo krijgt kwetsbaarheid iets intiems, en wordt het tot een appèl op liefde. Mooi gezegd, maar toch ook wel theologentaal.

Opvallend is dat weerloosheid hoog op de maatschappelijke agenda staat. Tal van groepen komen in het nieuws omdat hun belangen geschaad zijn: slachtoffers van seksueel geweld, koloniaal misdeelden, belastinggedupeerden, ontkende transgenders, Black Lives Matter-getroffenen, nieuwe armoedigen, vergeten statushouders, gepeste kinderen ... Het zijn daadwerkelijke kwetsuren die eindelijk aan het licht komen, maar tegelijkertijd ook culturele uitingen van het feit dat kwetsbaarheid bespreekbaar wordt. In de literatuur wordt kwetsbaarheid wel in verband gebracht met gebrekkige veerkracht. Kwetsbaarheid is 'verwondbaarheid' en kan zo ook wijzen op een onvermogen om te verdedigen. De 'snowflake generation' geldt als een aanduiding voor de nieuwe generatie van 'millennials', die emotioneel snel uit het veld geslagen is als het gaat om het omgaan met visies die afwijken van eigen standpunten of overtuigingen. Zeker een pejoratieve aanduiding die correctie behoeft, maar ook een uitdagende hypothese die bijvoorbeeld de toegenomen mentale problematiek onder jongeren kan verklaren. Hoe dan ook vormt zo'n klemtoon op lijden, schuld en slachtofferschap, maar ook op rechtvaardigheid en zorg, een typische uitdrukking van het christelijke culturele geheugen, zelfs als het niet meer in dergelijke morele of religieuze termen begrepen wordt.

Daarom is het van belang eerst maar eens een praktisch-theologisch perspectief op kwetsbaarheid te schetsen. Hans Schaeffer heeft de uitdaging aangenomen om met hulp van diverse auteurs kwetsbaarheid als een kerkelijk en praktisch-theologisch thema uit te werken in liturgie, prediking, pastoraat en vormingswerk. En dat lijkt me zeer geslaagd.

Kwetsbaarheid

Verkenning van een thema

Nu wij als redacteurs van *Handelingen*, samen met onze collega's, vrienden, gezinsleden en de hele samenleving, in de afgelopen maanden uit de coronacrisis kwamen, en we voor het eerst sinds twee jaar elkaar weer fysiek ontmoetten, lag er een artikel op ons te wachten over kwetsbaarheid. Terwijl de eerste berichten over de oorlog in Oekraïne ons bereikten, merkten we dat dit een waardevol thema was. Zonder veel poespas besloten we daarom hier een nummer aan te wijden. Bij dezen!

Niet alles is heel nieuw, veel is door anderen al eerder benoemd. Toch willen we u als lezer meenemen in een zoeken naar antwoorden. Hoe kunnen wij persoonlijk, en als professionals in kerk en geestelijke verzorging, kwetsbaarheid zorgvuldig thematiseren? Die vraag staat centraal.

Inleiding

In zijn boek *De tweede berg* beschrijft bestsellerauteur David Brooks hoe volgens hem elk mensenleven doorgaans verloopt. In dagbladen als *Trouw* en *NRC* heeft het lovende kritieken gekregen na verschijnen in 2019. Brooks betoogt dat er na een eerste fase waarin we druk bezig zijn met het ontwerpen van ons eigen leven, van de drukte van baan, relatie, kinderen (soms) en dus gezinsleven, er dat moment komt dat we door innerlijke processen of door druk van buitenaf met een flinke klap van onze 'eerste berg' af vallen om vervolgens in een minder of meer diep dal terecht te komen.

< *Aad de Haas, 'Matteüs', [1948-1952]*

Daar worden ons donkerder lagen van het bestaan gewaar waarin niet de planbaarheid, het succes of de buitenkant centraal staan maar juist het tegenovergestelde:

Genadeloos wordt duidelijk dat we niet zijn wie we dachten dat we waren. Mensen in het dal zijn als het ware opengebroken. Er komt een laag tevoorschijn waarvan ze niet wisten dat ze die in zich hadden en waaraan ze nooit eerder aandacht hebben besteed. Een laag waar de diepste wonden en de sterkste verlangens zich ophouden. (Brooks 2020, 10-11)

Niet het maakbare, individuele leven is het echte leven. Maar slechts leven dat zich verbonden weet met anderen, in relatie tot anderen, en gericht op anderen, aldus Brooks. Uit de ervaring van de kwetsbaarheid van het zelfontworpen en zelfgebouwde geluk van de eerste berg ontstaat de ruimte voor het aangaan van een nieuwe fase in het leven. Die nieuwe fase voelt kwetsbaar omdat je deze veel intenser deelt met anderen, en dus ook

afhankelijk maakt van anderen. Maar volgens Brooks is dat toch het nieuwe, echte, relationele leven in tegenstelling tot het oude, dat hij hyperindividualisme noemt.

Op de eerste berg maakt iemand persoonlijke keuzes en houdt hij zijn opties open. De tweede berg is een vallei van beloften doen. Het gaat over verbintenissen aangaan, jezelf vastleggen en jezelf weggeven. Het gaat over de overgave van het zelf en het soort verbintenis aangaan die Ruth in de Bijbel met Naomi aanging: 'Waar u gaat, ga ik, en waar u blijft, blijf ik. Uw volk is mijn volk, uw God is mijn God. Waar u sterft, zal ik sterven en daar ook begraven worden'. (Brooks 2020, 92)

Deze tweede berg gaat ook over kwetsbaarheid; over het gevoel van alles verlaten en niets bezitten. De ervaring van verlies en verloren zijn. Daardoorheen echter, zo schrijft Brooks, ontwaart de mens veelal juist ook een diepe zekerheid en een zekere onkwetsbaarheid. Hij noemt dat ook wel 'spirituele ervaringen' (Brooks 2020, 258). In hun 'vreemdheid' tonen juist deze ervaringen, met de woorden van essayist en schrijver Chris Wiman, dat 'we ons in de realiteit niet alleen plots bewust werden van iets wat ons tot dan toe was ontgaan, maar ook alsof wij zelf werden gezien' (Wiman, *My Bright Abyss* – vgl. Brooks 2020, 259). Wij worden gezien, herkend, geliefd.

Het grote essay van Brooks laat zich lezen als een soort zelfhulpboek voor wie lijdt aan een midlifecrisis. Hij heeft een missie die hij niet onder stoelen of banken steekt en waaraan voor hemzelf een duidelijk eigen bekeringsmoment voorafgegaan is. Is er voor professionals in zorg en kerk die zich met zingeving bezig-

houden nog meer te zeggen over deze 'zoektocht naar een zinvol leven'? Dat is de vraag waarmee de auteurs in dit themanummer van *Handelingen* aan de slag gingen.

Kwetsbaarheid

Wanneer we in dit nummer van *Handelingen* spreken over kwetsbaarheid, schuilt in veel van de artikelen eenzelfde paradox. Enerzijds de oprechte ervaring van gekwetst zijn, pijn, verdriet, verlies. En anderzijds een moment van loutering en loslaten waarmee ook zekerheid, en een mate van geluk, plezier, genieten wordt bereikt: punten van uitzicht en hoop die kracht en moed bieden, de moed om onze verdere levensreis aan te kunnen.

'Alles van waarde is weerloos.' Deze bekende woorden van Lucebert omschrijven het thema kwetsbaarheid op een eigen manier. Het zijn de woorden uit het gedicht 'de zeer oude zingt' (Lucebert 1974, 439). In dit gedicht wordt de aloude vraag gesteld naar wat is en wordt deze beantwoord: niet het verleden maar het heden telt. Maar vervolgens ook: alles wat bestaat, wat is, is weerloos. Het is aan te raken, vluchtig – maar echt te pakken en te begrijpen is het niet.

Deze vluchtige kwetsbaarheid van het leven zien en ervaren we dagelijks. Zowel in het moeizame sterven van een goede vriend, het plotselinge overlijden van een jonge vrouw, een jong kind, als in de grotere gebeurtenissen op wereldschaal zoals een pandemie of een oorlog aan de grenzen van Europa.

Maar ook anderszins neem de druk op gemeenschappen, nabij en ver weg, toe, blijken groepen en religieuze groeperingen kwetsbaar van buitenaf en binnenuit, en zoeken we vanuit deze realiteit naar levensvormen waarin de kwetsbaarheid van het leven kan worden ont-

dekt en tegelijk ook uitgehouden. Zo komt in allerlei aspecten van het (religieuze) leven de kwetsbaarheid naar voren.

Dit themanummer vraagt aandacht voor de rol van de professional en van (praktisch-)theologische doordenking bij het uithouden van kwetsbaarheid. Bovenstaande inleiding op dit thema vanuit het boek van David Brooks is geheel mijn keuze, die deels toevallig is en voortkomt uit mijn eigen vraag naar kwetsbaarheid en onkwetsbaarheid. De andere auteurs vertrekken elk vanuit hun eigen aangrijpingspunt in het thema.

Maar er is wel een gezamenlijke vraag die alle artikelen verbindt, en die heeft te maken met de inzet en invalshoek van *Handelingen*. Dit is een tijdschrift 'voor praktische theologie en religiewetenschap'. Vandaar deze toespitsing en richting die in de verschillende artikelen leidend is: hoe kunnen mensen leren kwetsbaarheid te communiceren? Hoe vinden we taal die recht doet aan de ervaring? Hoe bevorderen schuld, schaamte en falen kwetsbaarheid – en in hoeverre zijn ze er gevolg van? Wat is ervoor nodig een veilige ruimte voor kwetsbare mensen te zijn of worden?

Overzicht van de bijdragen

Vanuit verschillende praktisch-theologische subdisciplines wordt gezocht naar antwoorden. Deze antwoorden zijn vervolgens ook niet strikt wetenschappelijk bewijsbaar. Ze hebben alle in zekere mate trekken van een opinie, een *worldview* of een heuristisch perspectief op de werkelijkheid. Alle bijdragen zijn namelijk in enige mate ook cultuurkritisch.

Dat begint al bij de bijdrage van Mignon van Bokhoven, een bewerking van haar master-scriptie. Zij sluit aan bij het werk van Christa

Anbeek, dat ruimte maakt voor het uithouden van de ervaringen die inbreken in het vertrouwe en vanzelfsprekende. Ervaringen die, om het met Brooks te zeggen, ons van onze berg doen tuimelen. In haar beschrijving van concrete liturgieën van kwetsbaarheid blijkt hoe deze als *rites de passage* kunnen worden begrepen: de gang door de liturgie brengt een transformatief proces van *sense making* op gang. Van Bokhoven benut hierbij het denk- en taalveld van de liturgische theologie. Zo bezien zijn de kerkgangers zelf de allereerste theologen.

Vanuit de liturgie is de stap naar de homiletiek niet groot. Ciska Stark neemt ons mee op een inspirerende denkweg rondom de preek en kwetsbaarheid. Ze ontleent een belangrijke metafoer voor kwetsbaarheid aan de ecologie. Natuurbeheer moet kwetsbare gebieden beschermen. Tegelijk erkent Stark ook: kwetsbaarheid is gegeven met het leven en kan nooit worden uitgesloten. Vervolgens gaat ze van hieruit drie homiletische invalshoeken langs: die van de prediking zelf, van de hoorders, en van de professionele prediker. Haar reflecties bieden een essayistisch perspectief op een (voor de meesten belangrijk) onderdeel van hun werk als professional. Vanuit een rol als professional dient de prediker ruimte te bewaren die kwetsbaarheid kan uithouden zonder de kracht van geloof en godservaring uit te sluiten, aldus Stark.

De aanzet door Van Bokhoven bij de theologische positie van Christa Anbeek is ook die van Egbert Brink. Hij sluit hierbij aan met het oog op het perspectief dat in zijn bijdrage centraal staat: het pastoraat. Jarenlang werkzaam als pastor in een kerkelijke gemeente, doceert hij eveneens al jarenlang pastoraat

aan HBO- en WO-theologen. Brink verkent de invalshoek van pastoraat als perspectief op kwetsbaarheid. Vanuit de contrastervaringen schetst hij een tijdbeeld dat doet denken aan David Brooks' *De tweede berg*: geen maakbaarheid want het leven is niet maakbaar – zo blijkt. Brink grijpt diep terug op theologische bronnen voor kerkelijk pastoraat in de Bijbel om te laten zien dat hierin kwetsbaarheid een belangrijke rol speelt. In het vervolg benoemt hij spirituele ervaringen die het leven vanuit die kwetsbaarheid mogelijk maken.

Pastoraal is ook de insteek van Bert Roebben in zijn bijdrage over het vormingswerk aan en met volwassenen. In een brede beweging schetst Roebben hoe onze samenleving net oprabbelt uit de coronacrisis om vervolgens met de oorlog in Oekraïne geconfronteerd te worden. Reflecterend op de eigen pelgrimage die deze jaren begon – letterlijk en figuurlijk – probeert hij een weg te schetsen waarop kwetsbaarheid onder ogen gezien kan worden en gehouden. De metafoor van de pelgrimage wordt zo allengs een model voor een specifieke didactiek: een *pelgrimsdidactiek*. Roebben sluit af met een methodologische en ecclesiologische opmerking die hernieuwde bezinning op gang moet brengen.

Vanuit de liturgie, via de prediking, pastoraat en vormingswerk, komt ten slotte het geheel van kerkzijn in beeld in de laatste bijdrage. Hier schets ik de kwetsbaarheid van het kerkzijn zelf: (christelijke) gemeenschappen staan onder druk in onze laat-moderne samenleving. Daar helpt geen idealisme of vrome praat meer – integendeel. Toch zijn er, vaak kleinschalig, voorbeelden van kwetsbaar gemeenschap-zijn die kunnen inspireren. Recente publicaties van Andrew Root geven een bruikbaar perspectief:

het komt aan op een langzame en duurzame transformatie van ons kerkzijn. Ik wijs tevens op een prachtige uitwerking van de ecologische metafoor die ook Ciska Stark gebruikt: het beschermen van kwetsbaarheid zoals dat gebeurt in de natuur. Debra Rienstra benut hiervoor de term *refugia*. Ten slotte wijs ik op nieuwe onderzoeksthema's binnen de praktische theologie die precies deze thema's op het niveau van de christelijke gemeenschap thematiseren: hoe kunnen kerken *communities of care* zijn waarin kwetsbaarheid wordt gehouden en gezien wordt? Gezamenlijk optrekken als pastores om, puttend uit de bronnen van de traditie, tot uithoudingsvermogen te komen is daarbij geboden, zo stel ik tot slot. Zo kunnen gemeenschappen als plekken van *refugia* fungeren voor kwetsbare mensen.

Dit themanummer over kwetsbaarheid geeft geen doorslaggevende antwoorden. Wel reikt het concrete perspectieven aan waarmee in liturgie, prediking, pastoraat en vormingswerk, mede met het oog op het geheel van kerkzijn, vormen kunnen worden her- of gevonden om kwetsbaarheid uit te houden en te thematiseren. Wanneer pastores en geestelijk verzorgers zich hierdoor laten inspireren, zullen mensen zich gehoord en gezien weten. De waarde van schepselen van God bestaat immers niet *ondanks* maar in elk geval ook *dankzij* hun kwetsbaarheid en weerloosheid. <

Literatuur

- Brooks, D. (2020). *De tweede berg. De zoektocht naar een zinvol leven*. Amsterdam: Spectrum.
- Lucebert (1974). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Bezige Bij.

David Brooks (2020).

De tweede berg.

De zoektocht naar een zinvol leven.

Amsterdam: Spectrum

Brooks: 'Het draait in het leven niet om de vraag: wie ben ik, maar v n wie

ben ik? Denk aan de momenten in je leven waarop je het meest voelde dat je leefde, waarop je de beste versie van jezelf was. Dat waren waarschijnlijk momenten dat je samenwerkte met anderen aan een of ander ideaal dat groter was dan jezelf. Dat waren de momenten waarop je ego zijn greep verloor. Die plotselinge stoot energie die vrijkomt als je eventjes bevrijd wordt van het zelfzuchtige bestaan. Het leven wordt dan in één klap gedrevener en voelt meteen meer als het geschenk dat het is.'

Interview in *NRC Handelsblad* 24 augustus 2019

Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*, Amsterdam: Boom, 2016

In deze titel van Rosa die in het Nederlands vertaald is pleit de auteur voor het zich openstellen voor ervaringen in

de natuur, de kunst en religie die zorgen voor een betere relatie met de wereld, zodat een tegenwicht geboden kan worden aan maatschappelijke versnelling en vervreemding.

Etty Hillesum, in: *Het verstoorte leven. Dagboeken en brieven 1941-1943*

'De jasmijn achter mijn huis is nu helemaal verwoest door de regen en stormen van de laatste dagen, haar witte bloesems drijven verstrooid in de modderige zwarte plassen op het lage

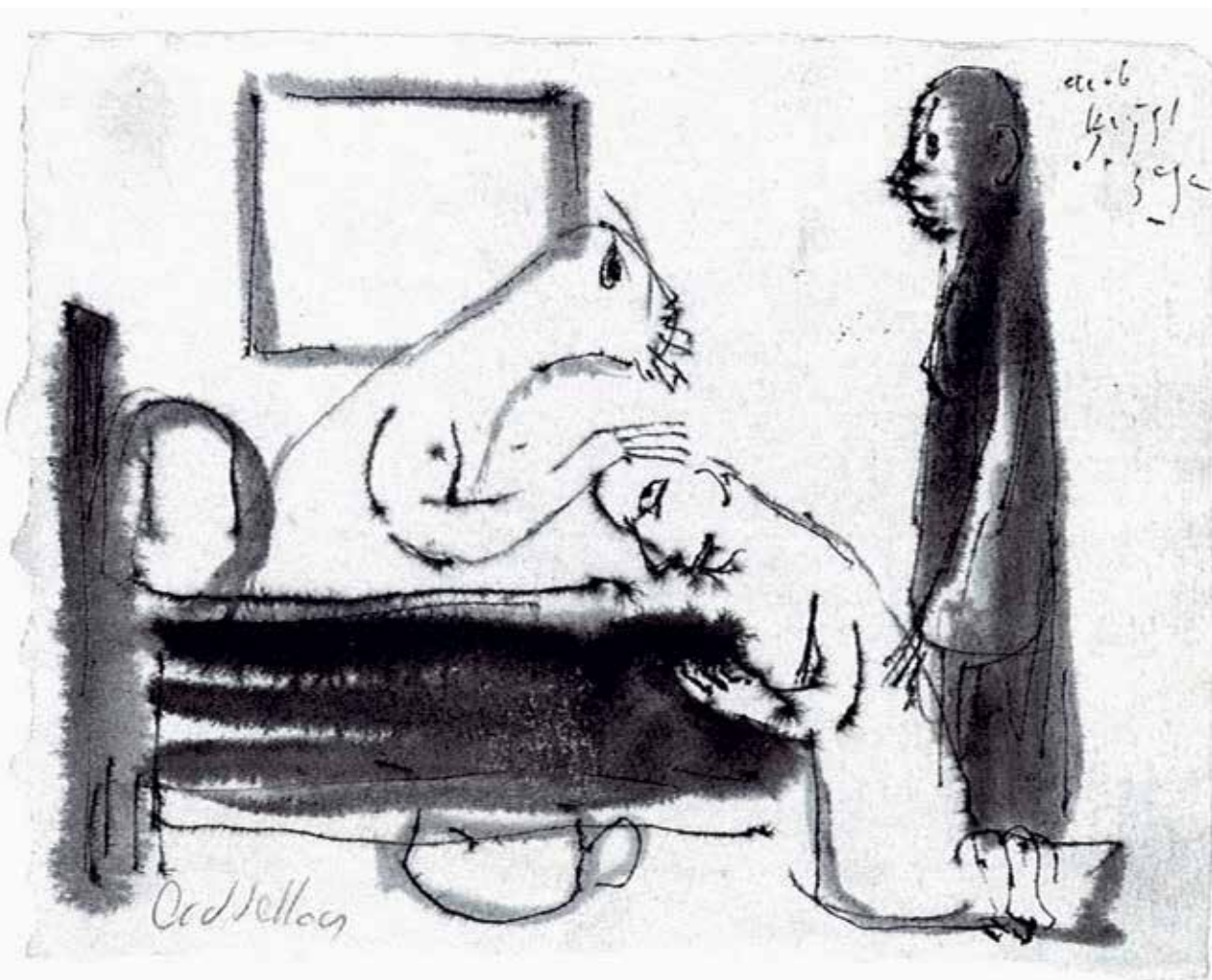
dak der garage. Maar ergens in mij bloeit die jasmijn ongestoord verder, net zo uitbundig en teder als ze altijd gebloeid heeft. En ze verspreidt haar geuren rond de woning waar jij huist, mijn God. Je ziet, ik zorg goed voor je. Ik breng je niet alleen mijn tranen en bange vermoedens, ik breng je op deze stormachtige grauwe zondagochtend zelfs geurende jasmijn. En ik zal je alle bloemen brengen die ik op mijn wegen tegenkom en werkelijk dat zijn er vele.'

***Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*, vol. 36 (2020), IRiLiS/Centre of Religion and Heritage (CRH), Rijksuniversiteit Groningen**

Vol. 36 (2020) besteedt

aandacht aan liturgie en eucharistie in lockdown, met de focus op het sacrament van de eucharistie in online vieringen. Ook bevat het tijdschrift een artikel van Thomas Quartier OSB, 'Liturgische Theologie als Praxisreflexion. Qualitative Forschung unter Benediktinerobl ten'.

Liturgie in kwetsbare tijden

Ieder mens wordt vroeg of laat geconfronteerd met de kwetsbaarheid van het bestaan. Een ongeluk, ontslag, het overlijden van een dierbare zijn ervaringen die ingrijpen in het vertrouwde leven. Deze fragiliteit beschrijft hoogleraar Christa Anbeek als de gedeelde *condition humaine*: elk bestaan is kwetsbaar (2013, 47). Voor Anbeek is dit het fundament voor de theologie: juist in de ontregeling van het leven, zowel in de vreugdevolle momenten als in het heftigste verdriet toont zich dat wat van uiterst belang is.

Voor mijn masterscriptie Spiritual Care aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de afronding van de predikantsopleiding aan het Remonstrants Seminarium ben ik op zoek gegaan naar een liturgie die aansluit bij de theologie van kwetsbaarheid, een liturgie van kwetsbaarheid (Van Bokhoven 2020).

Wat betekent het wanneer het leven op zijn kop wordt gezet? Hoe kunnen liturgische samenkomsten behulpzaam zijn bij ervaringen die zo ingrijpend zijn dat ze maar net uit te houden zijn? En hoe kunnen vervolgens liturgie en theologie op elkaar betrokken worden?

Ik doe het voorstel om een liturgie van kwetsbaar leven te verstaan als een *rite de passage*, als een overgangsritueel. Vanuit dit perspectief kan liturgie behulpzaam zijn bij de omgang met de ontregeling van het leven, kan troost en heling gevonden worden, en ontstaat er perspectief op nieuwe betekenissen en zin van het leven (Van Bokhoven 2020, 26).

Dit artikel volgt de stappen van het scriptieonderzoek. Ten eerste ga ik aan de hand van het

werk van Christa Anbeek en anderen in op de kenmerken van ervaringen van kwetsbaarheid en mogelijkheden voor transformatie en heling (1). Vervolgens doe ik een voorstel voor een ordening van een ervaringsgerichte liturgie en ga ik op zoek naar bouwstenen voor een liturgie van kwetsbaar leven (2). Als derde verken ik het werk van twee liturgisch-theologen, de Australische Graham Hughes en de Amerikaan Nelson Cowan (3).

In mijn conclusies betrek ik ervaringen van kwetsbaarheid, liturgie en liturgische theologie op elkaar en reflecteer ik op de mogelijkheden van een liturgie van kwetsbaar leven voor tijden van verwarring en ontregeling (4). De gevolgde methodes van dit kwalitatief onderzoek zijn literatuurstudie bij de stappen (1) en (3) en veldwerk volgens de strategie van participerende observatie bij stap (2).

Contrastervaringen en transformatie

Tijdens mijn studie ben ik geïnspireerd door het werk van hoogleraar Remonstrantse Theologie Christa Anbeek. Anbeek gaat steeds uit van de kwetsbaarheid van het leven: ieder mens wordt geraakt door inbreuken in het bestaan die de

< Aad de Haas, 'Jacob krijgt de zegen', [1948-1952]

grond onder de voeten wegslaan en het leven op zijn kop zetten (2013, 47).

Deze inbreuken gaan vaak over verlieservaringen, zoals verlies van gezondheid, van werk, verlies van dierbaren door overlijden, maar ook vreugdevolle gebeurtenissen als een geboorte raken aan de fragiliteit van het bestaan. Deze ontregelende ervaringen kennen een aantal karakteristieken.

'Contrastervaringen of grenservaringen', zoals Anbeek ze noemt, brengen je in een situatie van onrust en verwarring; ze ontregelen het voorheen vanzelfsprekende (2018, 13). Het vertrouwde ritme van het bestaan wordt onderbroken en de uitweg uit de onzekerheid is ongewis. Je betreedt als het ware een

> Juist in de ontregeling van het leven ligt de mogelijkheid om te (her)ontdekken wat van ultiem belang is in jouw leven.

onbekend land. In deze nieuwe ruimte ligt de mogelijkheid van verandering. In de ontregeling ontmoet je nieuwe mensen, ontstaan gesprekken over nieuwe zin, over verzoening, over heling. De openheid kan leiden tot inzichten en ontdekkingen over wat van waarde is voor jou.

Juist in de ontregeling van het leven, stelt Anbeek, in de diepte van het bestaan, ligt de mogelijkheid om te (her)ontdekken wat van existentiële waarde is, wat van ultiem belang is in jouw leven (2018, 184). Deze heroriëntatie is ook nodig om het leven weer op te kunnen pakken: het oude vertrouwde bestaat niet meer, er moeten nieuwe wegen gevonden worden.

Kenmerkend voor contrastervaringen is dat

je gehele menszijn erbij betrokken wordt, zowel fysiek, emotioneel als spiritueel. Het lichamenlijk bestaan maakt kwetsbaar: ziektes van jezelf en van de mensen om je heen breken en bevragen de zekerheid van het bestaan. Tegelijkertijd uit ontregeling zich via het lichaam: verdriet, boosheid en onrust kunnen leiden tot lichamelijke pijn en tot verstoring van vitale processen.

Liminaliteit en de weg uit de chaos

Contrastervaringen leiden je een onbekend land in, een grensgebied waar je de weg niet kent. Zo'n overgangsgebied of grensgebied wordt ook wel aangeduid met de term 'liminaliteit' (*limen* betekent grens).

Vanuit de sociologie constateert de Hongaarse hoogleraar Szakolczai, net als Anbeek, dat iedereen vroeg of laat te maken krijgt met ervaringen die het leven ontregelen en op zijn kop zetten (2009, 147). Ook een maatschappij als geheel kan getroffen worden door onverwachte inbreuken die de stabiliteit van de samenleving in gevaar brengen. Szakolczai noemt ziektes, oorlogen en economische crises waardoor landen hard getroffen kunnen worden (2009, 158). De coronapandemie laat zien hoe de wereld ontregeld is door een virus.

Gebeurtenissen die inbreken in de bestaanszekerheid gaan vaak gepaard met een veelheid aan ongerichte emoties en dragen, zoals Szakolczai aangeeft, het gevaar in zich dat ze chaos en onrust veroorzaken (2009, 148). Szakolczai zoekt een uitweg uit deze ongerichtheid en veelomvattendheid van ervaringen, omdat ze het risico in zich hebben om de stabiliteit van mensen en samenlevingen duurzaam te ontwrichten. Szakolczai tracht de subjectiviteit van contrastervaringen te boven

te komen door ze te herleiden tot een herkenbare essentiële structuur. Een (grens)ervaring, zo stelt Szokolczai voor, heeft dezelfde ordening als een *rite de passage*, een zogenoemd overgangsritueel (2009, 142).

Een *rite de passage* is een begrip uit het werkveld van de culturele antropologie, afkomstig van antropoloog Arnold van Gennep (1960/1908, 191). Het begrip is later door Victor Turner opgepakt en verder uitgewerkt. *Rites de passage* worden in veel culturen uitgevoerd bij overgangsmomenten in het leven, hetzij van individuen, hetzij van gemeenschappen.

De kenmerkende structuur van een overgangsritueel heeft drie fasen. De eerste is de fase van afscheid van het normale vertrouwde.

> *Gestileerde overgangsrituelen zijn behulpzaam om de chaos te structureren en de onzekerheid te verdragen.*

Het oude wordt achtergelaten en er wordt een nieuw onbekend gebied betreden. Wanneer de deelnemer de drempel overgaat, komt deze in een onbestemd en open gebied. Dit noemt Turner, in navolging van Van Gennep, de tweede fase, de liminale fase. Hier maakt de deelnemer met rituelen, woorden en muziek, en vaak met hulp van begeleiders, een transformatie door. In de derde fase wordt dat wat beleefd en doorgemaakt is in een nieuw perspectief geplaatst en de gemeenschap neemt de deelnemer in diens nieuwe hoedanigheid op (Turner 1974).

Met hulp van deze theorie, zegt Szokolczai, krijgen we handvatten aangereikt om veilig met de onzekerheid en verwarring van grenservaringen om te gaan. Er kunnen namelijk ook

dingen misgaan in de liminale fase. De open ruimte kan een bron zijn van creativiteit en nieuwe perspectieven, maar kan ook leiden tot een toestand waarin onrust en verwarring de overhand krijgen. Gestileerde overgangsrituelen zijn behulpzaam om de chaos te structureren en de onzekerheid te verdragen (Szokolczai 2009, 166).

Rituoloog Ronald Grimes geeft aan dat overgangsrituelen de kracht hebben om heling te brengen bij heftige gebeurtenissen. Overgangsrituelen bieden ruimte en tijd om afscheid te nemen van het oude, om perspectief te zoeken en een nieuwe fase van het bestaan te markeren (Grimes 2000, 7).

Liturgie en *rite de passage*

Vanuit het perspectief dat overgangsrituelen in tijden van ontregeling een veilige bedding bieden wil ik een voorstel doen om liturgie te verstaan als een *rite de passage*, als een overgangsritueel.

Voor de vormgeving van een liturgie volgens de structuur van een *rite de passage* was de volgende stap van het onderzoek het opdelven van bouwstenen voor liturgische bijeenkomsten. Daarvoor deed ik veldwerk volgens de methode van de participerende observatie bij een drietal liturgische praktijken.

Door de situering van het onderzoek binnen de remonstrantse predikantsopleiding is voor het veldwerk gekozen voor vrijzinnige en vernieuwende vormen van liturgische bijeenkomsten. Dit is uiteraard een beperking in het onderzoek. De programma's zijn liturgisch te noemen omdat ze opgebouwd zijn uit christelijk liturgische elementen. Daarbij zijn de organisatoren geworteld in de christelijke traditie en dragen deze op een vernieuwende manier

uit. De bijeenkomsten zijn steeds gelokaliseerd in kerkgebouwen.

Ik bezocht een kerkdienst in Alkmaar vanwege het thema 'grenservaringen'. Een tweede project, Zinnig Eten in Amsterdam-Noord, bezocht ik omdat in de opbouw van deze bijeenkomsten met ruimtelijke en fysieke elementen wordt gewerkt. Het derde programma is een ritueel dat uitgevoerd is midden in de coronatijd, een bijeenkomst die ik niet fysiek bezocht maar volgde op televisie. Op zoek naar een liturgie van kwetsbaar leven, heb ik bijeenkomsten gekozen waarin ervaringen van kwetsbaarheid worden gedresseerd.

Remonstrantse kerkdienst Alkmaar

De eerste bijeenkomst betreft een viering van de Remonstrantse Gemeente Alkmaar van februari 2019 met het thema 'Grenservaringen... ontdekken wie je bent?? ontdekken wat er toe doet??'.

In Alkmaar, een schuilkerk, loop je letterlijk door een lange smalle gang van de straat naar de kerkruimte. Bij aanvang van de dienst articuleren openingslied en bemoediging de overgang van buiten naar binnen, van huis naar kerk. Gezongen wordt het lied 'De vreugde voert ons naar dit huis' als markering dat bewust een ruimte wordt binnengegaan die anders is dan thuis. Vervolgens klinkt Psalm 137: de psalm beschrijft een grensgebied, de oever van een rivier, de grens tussen water en land: 'Aan de stroom van Babel – verwarring – daar zaten wij. En als wij dan dachten aan thuis ... huilden wij.'

Ook de tweede lezing speelt zich in een grensgebied af: aan de rivier de Jabbok waar Jakob in wanhoop zich voorbereidt om het water over te steken. In de overweging zet de

voorganger de concrete levenservaringen van mensen in het licht van deze bijbelverhalen. De voorganger vertelt vanuit haar pastorale ervaringen als geestelijk verzorgster dat verhalen en rituelen helpen om bij ervaringen die het leven ontregelen nieuwe waarden op het spoor te komen.

Na de overweging wordt in de gebeden de kwetsbaarheid van het bestaan voorgelegd aan een vermoede Ander. Aan het eind van de viering zingen de kerkgangers het lied (Gezangen voor Liturgie 655): 'We moeten gaan, aan 't lied van bevrijding voegden we weer een eigen refrein.' Uit deze woorden spreekt de hoop of de verwachting dat er bij de mensen in de kerk iets aangeraakt is, dat er misschien iets veranderd is.

De gang door de liturgie zou je kunnen beschouwen als de weg door een *rite de passage*, waarbij de liederen, de gebeden, de bijbellezingen en de overweging van de voorganger de overgangen door de verschillende fasen markeren.

Zinnig Eten Amsterdam

Een tweede bijeenkomst die ik bezocht was Zinnig Eten, een activiteit van de pioniersplek van de Protestantse Kerk Amsterdam, in kerkgebouw De Ark. Zinnig Eten is een maaltijd afgewisseld met beweging, muziek, lopen, schrijven en uitwisseling in tafelgesprekken. Op de bezochte avond net voor Pasen zijn de deelnemers bij elkaar rondom het thema 'schuld en verraad'. Deze emoties kunnen je tot verwarring brengen en je bestaan raken.

Ook hier stelde ik de vraag: Welke bouwstenen zijn te vinden voor een liturgie als *rite de passage* met de kenmerkende fasen van achterlaten van het vertrouwde, opengaan voor

het onbekende en integratie van het nieuwe?

Bij Zinnig Eten wordt gebruik gemaakt van de verschillende ruimtes van het gebouw. De maaltijd wordt geserveerd in de eetzaal. Voor de overige activiteiten verplaatsen de deelnemers zich steeds naar andere ruimtes, als letterlijke overgangen. Met creatieve oefeningen worden de zintuigen geprikkeld en wordt het thema tot in het fysieke uitgewerkt.

Het bittere van het verraad wordt als bittere chocola geproefd op de tong. De eenzaamheid van schuld wordt op een creatieve manier voelbaar gemaakt doordat de deelnemers naar een grote lege kerkzaal geleid worden en de uitnodiging krijgen om ergens alleen, in stilte, te gaan zitten. Na enige tijd worden de deelnemers onder zacht gezang één voor één, zonder woorden, weer in een kring geleid: je wordt weer opgenomen in het geheel.

Zo maakt een ritueel, een performance, lijfelijk voelbaar hoe het is om het in eenzaamheid met je schuldgevoel uit te houden en vervolgens hoe je naar verzoening geleid kan worden.

Nationale Nieuwjaarszegen

De derde liturgische praktijk betreft de televisie-uitzending van de Nationale Nieuwjaarszegen (EO, 3 januari 2021). In het programma klinkt het persoonlijke verhaal van theoloog des Vaderlands ds. Almatine Leene. Leene vertelt over hoe zij en haar gezin tijdens een uitstapje naar de bergen strandden bij een snelstromende rivier, waar door overvloedige regen de weg was overstroomd. Deze gebeurtenis is een beeld voor de grote verhuizing die het gezin gaat maken van Zuid-Afrika naar Nederland: een spannende stap voor alle gezinsleden.

Leene legt de verbinding tussen haar eigen verhaal en het verhaal van Jakob die aan de rivier de Jabbok staat, hetzelfde verhaal als hierboven in het voorbeeld van de kerkdienst werd genoemd. Beiden, Leene en Jakob, staan voor een grote stap in het leven. Het overgangsmoment roept vragen op en twijfel of deze stap goed uit zal pakken: moet ik het wel doen, of niet, en hoe dan?

In de uitzending verbeelden dansers de verwarring en het niet weten van de grensgangers. Portretten, geschilderd op metershoge doeken, hangen in de kerkruimte. De doorzichtige voiles bewegen mee met de dansers en roepen een beeld op van openheid en kwetsbaarheid.

De uitzending besluit met een zegenend gebaar van Leene, de handen hoog en geopend naar de kijkers. De jaarwisseling van 2020 naar 2021 benoemt Leene als een overgangsmoment waarbij de Nationale Nieuwjaarszegen een bemoedigend gebaar wil zijn. Het nieuwe jaar zal niet gemakkelijk zijn en we hebben het leven niet in de hand, zo vertelt Leene, maar met de zegen wil zij de mensen kracht geven en het goede toewensen.

Dit nationale zegengebaar in een tijd van collectieve ontregeling zou je kunnen zien als een illustratie van wat de socioloog Szakolczai voor ogen heeft met betekenisvolle rituelen in overgangssituaties.

Uit de bovengenoemde praktijken zijn elementen opgedolven voor de vormgeving en opbouw van liturgische bijeenkomsten volgens de grondstructuur van een *rite de passage*. In de bijeenkomsten wordt de ontregeling garticuleerd met woorden, met creativiteit of het vertellen van een gebeurtenis uit het persoonlijk leven. Op het moment dat door de grenser-

varing een onbekend en open gebied betreden wordt, brengt de gang door de liturgie een uitweg uit de verwarring.

In de Alkmaarse kerkdienst klinkt door de verhalen uit de Bijbel een nieuw perspectief. Bij Zinnig Eten in Amsterdam wordt voor de eenzaamheid van de ervaring van schuld en verraad uitzicht op heling geschetst door het gebaar van verzoening, het opgenomen worden in de kring. In de Nationale Nieuwjaarszegen spreekt ds. Leene woorden van troost en bemoediging.

> *De liturgie fungeert als een veilige ruimte waarin verhalen van kwetsbaarheid verteld mogen worden.*

Liturgie biedt op deze wijze een bedding voor de ontregeling van grenservaringen: gestileerd ontstaat een uitweg uit de chaos.

Dit is een hoopvol perspectief en met die constatering zou ik het artikel kunnen afronden. Ik zou daarmee echter onvoldoende recht doen aan de theologische betekenis van liturgie. In concrete levenservaringen, in ervaringen waarbij de grens van wat uit te houden is genaderd wordt, breekt vaak iets open. Ook in de liturgie kan een moment van openheid ontstaan dat theologisch gearticuleerd kan worden. Theoloog Graham Hughes duidt dit openbreken aan als werkelijk liturgische theologie.

Liturgische theologie

De liturgie heeft in de wetenschap van de theologie twee locaties. Ten eerste wordt de liturgie beschouwd als *handelingspraktijk* van de theologie. In die opvatting stelt de theologie de norm voor het liturgisch handelen. Een

tweede benadering zien we in de 'liturgische theologie'. De liturgische theologie neemt de praxis van de liturgie als *bron* en *vindplaats* voor de theologie (Geldhof 2010, 155).

De grondleggers van de liturgische theologie in de twintigste eeuw zijn de orthodoxe theoloog Alexander Schmemmann (1921-1983), de benedictijnse monnik Aidan Kavanagh (1929-2006) en de rooms-katholieke theoloog David W. Fagerberg (*1952). Het uitgangspunt voor deze liturgisch-theologen is de liturgische praxis: de liturgie, de samenkomst van gelovigen is de eerste norm voor de theologie, de reflectie hierop is slechts secundair. Zij stellen dat niet de leer de liturgische handeling voorschrijft, maar dat theologie voortkomt uit de liturgische praktijk (Schmemmann 2003/1966, Kavanagh 1992/1984, Fagerberg 1992).

Liturgische praktijk in deze opvatting is veelomvattend: het zijn de woorden, de muziek, de zintuiglijke ervaringen, de kleuren, de geuren, de aankleding, de sfeer, de ruimte, de geluiden, de gebaren. Het werkveld van de liturgische theologie is nog volop in ontwikkeling. In het licht van een ervaringsgerichte liturgie presenter ik hier het werk van twee liturgisch-theologen Graham Hughes (1937-2015) en Nelson Cowan (*1989) die de concrete levenservaring van mensen centraal stellen. Beiden zoeken naar een liturgische theologie in een postmoderne tijd.

Hughes verkent de intuïtie dat een werkelijk liturgische theologie begint bij grenservaringen van mensen (2003, 258). Daar waar iets openbreekt in het leven is er een mogelijkheid voor theologie. Door ervaringen die je leiden naar de grens van wat nog draagbaar is, breekt er iets open in je bestaan. In de diepste

gebrokenheid van het bestaan worden mensen geconfronteerd met gevoelens van ontzetting, van verwondering, vrees en chaos. De openheid nodigt uit tot ontmoeting met de ander of met de Ander. Hughes zegt: de Ander is zelf ook grensgebied, grens van het kenbare (2003, 283). Liturgische theologie ontstaat wanneer dat wat van ultieme waarde oprijst in een grenservaring in theologische termen wordt geduid (2003, 258).

De kritiek op het werk van Hughes en op de liturgische theologie in het algemeen is dat er vooral theorie gepresenteerd wordt maar geen concrete praxis wordt uitgewerkt. Een antwoord daarop geeft heel recent (2019) de Amerikaanse theoloog Nelson Cowan die een voorstel doet voor een methode van liturgische theologie die hij '*Liturgical Biography*' noemt. Het uitgangspunt van Cowan is theologie te bedrijven aan de hand van concrete ervaringen van mensen die een liturgische bijeenkomst bezoeken (2019, 11).

Hiermee treedt Cowan in de voetsporen van de hierboven genoemde Kavanagh die een theoretische kerkbezoekster 'mrs. Murphy' ten tonele voert. In de opvattingen van Kavanagh is deze mrs. Murphy de eerste theoloog (1992/1984). Elke reflectie op het handelen van mrs. Murphy is volgens Kavanagh slechts secundaire theologie. Cowan presenteert geen fictieve mrs. Murphy, maar gaat concreet met twee bezoekers van een kerkdienst in gesprek. De bezoekers houden dagboeken bij van hun ervaringen, belevenissen, gedachten en emoties die zij opdoen bij kerkdiensten van de evangelische Hillsong Church in New York City. De theologie die voortkomt uit de gesprekken tussen de kerkgangers en Nelson Cowan is een beschrijvende en zoekende theologie (2019, 17).

Daarmee sluit deze benadering aan bij de methode van theologie die Anbeek voorstelt, namelijk een theologie die haar fundament heeft in de concrete levenservaringen van mensen, een theologie als ontmoeting tussen ervaring en traditie (2013, 174). Door de liturgische theologie in het denken over liturgie te betrekken, ontstijgt de liturgie de eenzijdige benadering van de praxis en betreedt daarmee het gebied van de systematische theologie. Concrete levenservaringen kunnen met behulp van de liturgische theologie in gesprek gebracht worden met de begrippen en traditie van de systematische theologie en uitgewerkt worden tot een ervaringsgerichte theologie.

Conclusies

De gedeelde conditie van mensen is die van kwetsbaarheid: ieder krijgt vroeg of laat in het leven te maken met onregelende ervaringen, ervaringen die de vertrouwde grond onder de voeten wegslaan. Grenservaringen markeren het leven, ze vormen overgangsmomenten en worden vaak beschreven als ervaringen die een breuk slaan, mensen spreken van een leven vóór en een leven na de gebeurtenis. In dit artikel hebben we verkend hoe grenservaringen mensen én samenlevingen tot de rand van wat nog te verdragen is kunnen brengen.

Grenservaringen breken in het vertrouwde bestaan in en raken aan verschillende facetten van het leven, zowel fysieke, emotionele als spirituele facetten. Verwarring en ontwrichting liggen op de loer maar, zo beweert socioloog Szczakolskai, deze kan te boven gekomen worden door de ontregeling te structureren als een *rite de passage*.

Liturgie als *rite de passage* kan in het leven van mensen een bedding vormen waar steeds

op gestructureerde wijze een uitweg wordt gevonden uit de verwarring van het leven, waar nieuwe perspectieven zich tonen, waar heling en verzoening een plaats kunnen krijgen. Ik wil deze opvatting over liturgie niet alleen als een antropologisch of sociologisch antwoord op de chaos van ontregelende ervaringen beschouwen, maar vooral opmerken dat deze benadering van liturgie met behulp van de liturgische theologie kan leiden tot een systematische theologie die haar fundament heeft in de concrete ervaring van mensen.

Situaties van ontregeling en kwetsbaarheid zoals een pandemie of een oorlog zijn als een collectieve grenservaring waarin veel van het vertrouwde is weggefallen, als een gezamenlijke ervaring van liminaliteit. Wellicht geeft het perspectief van de *rite de passage* een verdieping aan het denken over liturgie en de rol die liturgie kan spelen in deze tijd. De liturgie fungeert als een veilige ruimte waarin verhalen van kwetsbaarheid verteld mogen worden en waar de mogelijkheid is tot heling en verzoening. Deze tijd van ontregeling nodigt uit om tijd en plaats te maken voor het delen van de gebrokenheid van het bestaan, en te ontdekken hoe van daaruit dat wat van ultieme waarde is opgedolven en gearticuleerd kan worden. Met behulp van de liturgische theologie kan systematische reflectie plaatsvinden op de praxis van de liturgie. <

Literatuur

- Anbeek, C.W. (2013). *Aan de heidenen overgeleverd: Hoe de theologie de 21ste eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C.W. (2018). *Voor Joseph en zijn broer. Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*. Utrecht: Ten Have.
- Bokhoven, M.A. van (2020). *Liturgie van kwetsbaar leven. Een verkennende studie naar de contouren van een liturgie van kwetsbaar leven in het licht van de samenhang tussen grenservaringen, liturgie en theologie*. [Ongepubliceerde masterscriptie]. VU Amsterdam. https://www.uvu.vu.nl/pub/fulltext/scripts/10_2563259_0.pdf
- Cowan, N. (2019). *Liturgical Biography as Liturgical Theology: Co-constructing Theology at Hillsong Church, New York City*. (Doctoral dissertation, Boston University, School of Theology, Boston, U.S.). Retrieved from <https://hdl.handle.net/2144/37082>
- EO. (2021, 3 januari). *Nationale Nieuwjaarszegen*. https://www.npostart.nl/nationale-nieuwjaarszegen/03-01-2021/VPWON_1328060
- Fagerberg, D.W. (1992). *What is Liturgical Theology: A Study in Methodology*. Chicago: Liturgical Press.
- Geldhof, J. (2010). Liturgy as Theological Norm: Getting Acquainted with 'Liturgical Theology.' *Neue Zeitschrift Für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* (52)2, 155-176. DOI 10.15/NZST.2010.010
- Gennep, A. van (1960). *The rites of passage*. Chicago: University Press. (Original work published 1908).
- Grimes, R.L. (2000). *Deeply into the bone: re-inventing rites of passage*. Berkeley: California Press.
- Hughes, G. (2003). *Worship as Meaning: A Liturgical Theology for Late Modernity*. Cambridge: University Press.
- Kavanagh, A. (1992). *On Liturgical Theology*. Collegeville, MI: Liturgical Press. (Original work published 1984).
- Schmemmann, A. (2003). *Introduction to Liturgical Theology*. Crestwood: St Vladimir's Seminary Press. (Original work published 1966).
- Szakolczai, A. (2009). Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology* (2)1, 141-172.
- Turner, V. (1974). Liminal to Liminoid In: Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology. *Rice University Studies*, 60(3), 53-92.

Boek en podcast:
Kees van Ekris, *Moderne profeten*, Amersfoort: Brandaan, 2022

Acht moderne, christelijke 'profeten': Martin Luther King, Frère Christian, Desmond Tutu, Dorothy Day, Dietrich Bonhoeffer, Bisschop Muskens, Jacques Ellul en Angela Merkel. Ze leefden allemaal in maatschappelijke crises: waarom zeiden ze wat ze zeiden en deden ze wat ze deden? Boek bij de gelijknamige podcast; met bij elk hoofdstuk extra hun inspiratiebronnen. Zie <https://www.nporadio5.nl/podcasts/moderne-profeten>

Kees van Ekris, *Dialog, dans en duel. Preken voor tijdgenoten*, Utrecht: KokBoekencentrum, 2022

Hoe kun je theologisch, contextueel en communicatief zo preken dat je verbinding legt tussen de wereld van de Bijbel en de ervaringen van de hedendaagse hoorder? Negen dimensies van predikantschap, voor iedereen die geloof wil delen met tijdgenoten.

Nadia Bolz Weber, *predikster in kracht en kwetsbaarheid*

Nadia Bolz-Weber, lutherse theoloog en pastor, spreekt wereldwijd over maatschappelijke thema's. Over hoe zij kracht en kwetsbaarheid bij elkaar brengt, zie bijvoorbeeld <https://www.redletterchristians.org/while-it-was-still-dark-a-requiem-for-rachel-held-evans/>

Bert Roebben, *Fulltime pelgrim. Een theoloog op weg naar Compostela*, Averbode | Erasme, 2022

De Jakobsweg is niet alleen een sportieve, maar ook een spirituele uitdaging. Wat gebeurt er met de pelgrim die zich toevertrouwt aan de weg? Actuele thema's als kwetsbaarheid, dankbaarheid, angst en verlangen passeren de revue.

Bert Roebben, *Volharden in de broosheid. Spiritueleiteit in tijden van corona*, halewijn/Adveniat, 2020

In deze barre tijden is niets nog wat het lijkt. Vele mensen voelen zich gesoriënteerd en onzeker. Wat brengt de toekomst?

De auteur beschrijft in tien hoofdstukken de ambivalenties die hij zelf, tussen hoop en vrees, heeft ondervonden tijdens de periode van de *lockdown* en ontwikkelt een spiritueel perspectief dat de feiten onder ogen ziet en tegelijk een nieuwe toekomst opent in de richting van een 'Nieuw Kwetsbaar Wij'.

In kracht en in kwetsbaarheid

De dubbele loyaliteit van de prediking

'Kwetsbaar duingebied – niet betreden' geeft het bordje naast de strandopgang aan. Ik mag weliswaar mijn weg vervolgen door het natuurgebied, maar het is duidelijk dat ik op de gebaande paden moet blijven. Zo niet, dan verstoor ik het kwetsbare evenwicht van groeiend helmgras, broedende vogels en het belang van de zeevering. Want wat kwetsbaar is, daar moet je van afblijven of tenminste prudent mee omgaan. Er kan iets gemakkelijk beschadigen, en dat heeft grote en blijvende gevolgen. In de gangbare terminologie van het natuurbeheer betekent kwetsbaar dan ook: in het voortbestaan bedreigd.

Wanneer we vanuit zo'n perspectief 'kwetsbaarheid' toepassen op het verschijnsel van de prediking, duiken er allerlei vragen op. Wordt prediking, het verschijnsel van de toespraak in een christelijke viering, met uitsterven bedreigd? Is de preek zelf kwetsbaar of is vooral de voorganger kwetsbaar, die als persoonlijk betrokken professional de hoorders moet zien te aan te spreken? Of zijn het juist de hoorders die in hun kwetsbare positie als luisteraar niet alleen positief geraakt, maar ook beschadigd, om niet te zeggen 'vertrapt' kunnen worden?

De gebruikte terminologie vanuit het natuurbeheer heeft voor mij niet alleen allegorische betekenis. Voor deze bijdrage ga ik daadwerkelijk te rade bij de ecologie om de term kwetsbaarheid af te bakenen en toe te passen op het 'systeem' prediking. Vervolgens kies ik drie homiletische invalshoeken om karakteristieken van kwetsbaarheid te onderzoeken: die van

de prediking, die van de hoorders en die van de professionele prediker. Ten slotte maak ik de balans op en kom tot een voorstel voor prediking in kracht en kwetsbaarheid als een herijking van het concept van de apostel Paulus in zijn brieven aan de geloofsgemeenschap in Korinthe.

Dit klinkt allemaal heel klassiek, en dat is het ook. Maar wie kracht en kwetsbaarheid écht op spanning brengt in plaats van te vluchten in het één of het ander, heeft een weg te gaan.

Kwetsbaarheid als gegeven

Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw is de term 'kwetsbaarheid' ofwel 'fragiliteit' een gangbaar begrip in de ecologie. Tegelijkertijd roept het verwarring op, omdat ecologie leeft van meten is weten. Het meten van een mate van kwetsbaarheid hangt echter helemaal af van het perspectief dat je inneemt.

Kijk je bijvoorbeeld naar een natuurgebied op kleine schaal, dan kan iets kwetsbaar zijn, maar op wereldschaal weinig impact hebben.

< Aad de Haas, *'De droom van Jacob'*, [1948-1952]

Waar hier een plantensoort kwetsbaar is, kan deze elders weer gedijen.

En welke soorten of verschijnselen meet je precies als het gaat om kwetsbaarheid? Waar de ooievaar met beschermde status gedijt, daalt het aantal weidevogels. Telt elk soort, eerder of later in evolutionaire zin, even zwaar? En bekijken we verschijnselen vanuit het perspectief van de laatste decennia, dan geeft dat een ander beeld dan wanneer we de wording van de wereld van miljoenen jaren her erbij betrekken.

> Zichzelf organiserende systemen zoals ons ecosysteem zijn naar hun aard bijzonder krachtig, maar ook uiterst fragiel.

Kortom, wil je kwetsbaarheid meten, dan zijn er allerlei verschillende soorten factoren waar je rekening mee moet houden en een keuze in moet maken. Kwetsbaarheid is namelijk een eigenschap van een systeem als geheel, alsmede van onderdelen in het systeem. Een ecosysteem dat in beweging is, heeft altijd te maken met duurzaamheid en discontinuïteit, dus met verandering en transformatie.

Problematisch wordt het wanneer in het systeem als geheel zodanige verstoring optreedt, dat de dynamiek tussen continuïteit en discontinuïteit uit balans raakt en er factoren zijn die op uitsterven staan en mogelijk extra bescherming vereisen. Want: zichzelf organiserende systemen zoals ons ecosysteem zijn naar hun aard bijzonder krachtig, maar op hetzelfde moment uiterst fragiel. Nog omvattender uitgedrukt: kwetsbaarheid is inherent aan alle leven.

Prediking als ecosysteem en de roep om sterke theologie

In dit themanummer vragen we ons af hoe de theologische professional, in dit geval de prediker, het uithoudt en volhoudt op momenten dat de kwetsbaarheid van het menszijn zich aan alle kanten opdringt.

Wanneer we nu de prediking in haar context als ecosysteem zien, dan merken we allereerst op dat kwetsbaarheid niet op zichzelf bestaat, maar altijd in relatie tot kracht. Het systeem, ook van de prediking, is veerkrachtig en kwetsbaar tegelijkertijd. Het verschijnsel prediking betekent namelijk dat er wekelijks vanuit de bronnen van de geloofstraditie een actualiserend woord ten gehore wordt gebracht in een liturgische viering. Deze setting wordt gedragen door een traditie met een mate van continuïteit van bijna tweeduizend jaar.

De actualisering betekent dat er dynamiek aanwezig is en telkens opnieuw een bij de tijd gekozen toepassing ontstaat: een woord voor onderweg, een bemoediging, aansporing of confrontatie die bijdraagt aan de zingeving van het leven van de hoorders. Sterker nog: met name in de protestantse kerken wordt de prediking zélf als heilsbemiddelend aangeduid, want door de werking van de Heilige Geest kan de hoorder iets van Gods heil in de prediking ervaren.

Naarmate de preek beter aansluit bij de verstaanshorizon van de hoorders en hun levens raakt, zal de impact ervan toenemen en de preek dus als belangrijker beleefd worden. Zo kan de preek voor degenen die behoren tot de geloofsgemeenschap en regelmatig een viering bezoeken, van grote betekenis zijn als bemoediging en toerusting in hun geloof. De articulatie van het geloof met het oog op het dagelijks

leven helpt hen om hun identiteit als christen vorm te geven.

Ondanks deze betekenis voor de individuele gelovigen, staat het fenomeen van de preek als zodanig onder grote druk, alleen al omdat het bijwonen van liturgische vieringen voor het grootste gedeelte van de bevolking in Nederland niet tot hun levenspraktijk behoort. De preek bereikt simpelweg maar weinig mensen. Wanneer we inzoomen op het verschijnsel zelf, kunnen we vanuit de homiletiek allerlei risicofactoren noemen die maken dat de prediking kwetsbaar is, de preek haar doel kan missen en in feite betekenisloos wordt.

Wanneer we uitzoomen, lijkt het verschijnsel

> Zien we de kwetsbaarheid van onze eigen geloofssystemen onder ogen?

van de prediking exemplarisch voor het christelijk geloof als zodanig. In de vrije marktcultuur waarin we in West-Europa leven, geldt dat elk systeem de eigen waarde moet zien te bewijzen om te overleven. Lange tijd heeft het christendom een beschermde status gehad met welhaast een monopolie op zingeving. Die tijd is voorbij en dat betekent in een neoliberale samenleving dat er een *survival test* rest.

Gaat het christendom zich aanpassen aan nieuwe tijden en hoe dan? En doet de prediking daarin mee en verandert zij ook in een samenleving die in elk geval in communicatief en religieus opzicht sterk verandert? Of kan de prediking alleen voortbestaan dankzij beschermende maatregelen, vanwege de status van kwetsbaar erfgoed of vanwege onopgeefbare waarde voor de hoorders?

Laten we daarbij bedenken, dat een accen-

tueren van kwetsbaarheid veelal voortkomt uit de confrontatie met eerder verloren gegane eigen kracht of met het opkomen van tegenkrachten. Binnen een systeem geldt dan het overwinnen van kwetsbaarheid of het transformeren van kwetsbaarheid in hernieuwde onkwetsbaarheid als het ultieme doel. In de theologie denken we wellicht dat niet het overwinnen, maar het aanvaarden van kwetsbaarheid en ermee om kunnen gaan het hoogste doel is.

Maar zou het niet zo kunnen zijn, dat in de zo nu en dan gehoorde roep om robuuste theologie en om sterke prediking ook restauratieve tendensen hoorbaar zijn? Zien we de kwetsbaarheid van onze eigen geloofssystemen onder ogen of is juist het benoemen van de kwetsbaarheid een poging om die met hand en tand te bestrijden en verloren kracht, positie en zekerheid op een nieuwe manier te verwerken?

Laten we met deze vragen kijken naar het verschijnsel prediking en de positionering van de hoorders en predikers en naar de kansen voor eigentijdse prediking.

De kwetsbaarheid van de hoorders

In de laatste twee corona-jaren heb ik veel preken beluisterd en bestudeerd. Een oppervlakkige indruk hiervan leert me, dat er vooral veel vertroosting is gepreikt en de menselijke kwetsbaarheid weliswaar erkend, maar in feite ook tegengesproken is. Het viel waarachtig ook niet mee om aanvankelijk de angst en ontredning en later de eenzaamheid en eindeloze maatregelen tijdens de coronapandemie uit te houden.

Voor christenen was er de verlieservaring van het niet meer live kunnen bijwonen van

vieringen. Ondanks de ontdekking van de waarde van internetvieringen en livestreams, bleef er telkens gememoreerd worden aan het échte samenzijn als doel, waarbij de viering via het internet uiteindelijk toch moeilijk anders dan surrogaat kon worden gezien.

> De erkenning dat het 'ik' van de prediker ertoe doet, is een belangrijk theologisch en communicatief principe.

In protestantse kringen werden preken wel korter en verschoof het belang van bijbeluitleg iets ten gunste van de expliciete aansporing en bemoediging voor het dagelijks leven. De hoorders werden verondersteld kwetsbaar te zijn, slachtoffers van de situatie. Preken kregen als thema 'moed' en 'hoop', zeker toen ook nog eens de oorlog in Oekraïne uitbrak. Feitelijk werd daarmee een tegenwicht geboden tegen de gevoelde kwetsbaarheid. Daartegenover werd de kracht van God, de trouw van God, de belofte van de heilige Geest en de opstanding uit de dood met kracht verkondigd. Met name in de Passietijd werd het lijden van Christus voelbaar verbonden met het lijden van de mensheid onder de pandemie.

Maar of de theologische antropologie, de visie op de mens en haar kwetsbaarheid, daadwerkelijk veranderd is, dat is de vraag. Kwetsbaarheid bleek vooral afhankelijkheid, van de omstandigheden en van God. Dat is niet nieuw, maar wellicht meer geaccentueerd. Of het ook leidde tot prediking waarin de mens opgeroepen werd om vanuit kwetsbaarheid het leven te veranderen, is de vraag.

Het lijkt opvallend dat aan het begin van de pandemie nog wel sterke geluiden klonken die

de hoop op een transformatie van levensstijl, ofwel bekering tot God en elkaar, verwoordden. Maar het lijkt alsof die geluiden uiteindelijk gesmoord zijn in restauratieve tendensen en dankbaarheid dat het gewone leven weer 'normaal' werd. Een gevoelde noodzaak dat kerkzijn anders moest worden en vieringen na corona nooit meer hetzelfde zouden zijn, werd gaandeweg teruggebracht tot het benutten van verworven technische mogelijkheden. Overheersend leek de verontrustende vraag of de mensen nog wel 'terug' zouden komen naar de vieringen.

Kortom, als we kijken naar het systeem prediking vanuit de hoorders dan is de vraag of de alom gevoelde kwetsbaarheid theologisch geleid heeft tot werkelijke doordenking of toch vooral tot het herhalen van het theologisch paradigma van leven uit vertrouwen op God. Een kleine bijzonderheid is wel dat de *agency* van de hoorders zelf ten opzichte van de prediking is toegenomen. Anonieme deelname via internet is mogelijk, de hoorder zelf heeft timing en aan- en uitknop in eigen hand.

De kwetsbaarheid van de prediker

De prediker is personificatie van macht en kwetsbaarheid tegelijkertijd. De prediker heeft de macht van het woord en vanouds via het ambt ook een zeker gezag. Tegelijkertijd is het gezag aangevochten. Ambtelijk gezag wordt in de samenleving breed gewantrouwd en de professionele deskundigheid om het leven te duiden en te inspireren, brengt de prediker tegenwoordig in concurrentie met tal van andere media die informatie, zingeving en een goed woord of goed religieus gevoel bieden.

In de homiletiek is de erkenning dat het 'ik' van de prediker ertoe doet, een belangrijk theologisch en communicatief principe.

Theologisch omdat in de communicatie de persoonlijke aanspraak en roeping er toe doen. Communicatief omdat het 'ik' durven zeggen in de preek, betekent dat er ruimte ontstaat voor de hoorder om zich te verhouden tot het 'ik' van de prediker en dat de uitnodiging erin besloten ligt om als hoorder zelf vanuit de eigen persoon in dialoog te gaan met de inhoud van de preek en/of de prediker. Dan ontstaat er niet een autoritatief opgelegde erkenning van de aanspraak van de prediker, maar erkenning van hetgeen de prediker qualitate qua en qua persoon inbrengt.

> De nar die zichzelf op het spel zet en in alle kwetsbaarheid de toeschouwers een spiegel voorhoudt.

In de postmoderne tijd lijkt het dus vooral te gaan om de authenticiteit van de prediker die gezag verwerft door daadwerkelijk theologische deskundigheid, empathie, praktische wijsheid en congruentie in doen, denken en handelen. En daarbij is enig charisma onontbeerlijk. Het gezag van de prediker blijft echter altijd kwetsbaar en kan zomaar verdwijnen. Immers, de authenticiteit die van de prediker verlangd wordt, vraagt erom dat de prediker de grens tussen de publieke ruimte en de private ruimte flexibel kan hanteren en niet bang is om iets van het persoonlijk leven te delen en zich kwetsbaar op te stellen, maar ook de uitdaging aanvaardt om zich in relatie tot het publieke domein te uiten. Tegelijkertijd is dat extreem kwetsbaar, zeker waar het internetuitzending betreft. Via online-uitzendingen van preken kunnen ongelukkige uitingen van predikers gemakkelijk viraal gaan en leiden tot misverstanden en diskwalificatie van situaties, personen en prediker.

Als het gaat om kwetsbaarheid is het interessant dat er de laatste decennia in de theologie steeds meer aandacht is gekomen voor de metafoor van de prediker als clown, als de nar die vanuit een buitenstaandersperspectief zichzelf op het spel zet en daarmee in alle kwetsbaarheid juist de toeschouwers een spiegel voorhoudt. Deze metafoor van de clown rust in het theologisch principe dat God zelf in het kwetsbare leven van mensen heeft willen delen via de persoon van Jezus Christus en daarmee de geschiedenis een onverwachte wending en verrassend nieuw perspectief heeft gegeven.

De figuur van de clown is dan ook uitermate geschikt om zowel de tragiek en de kwetsbaarheid van het leven te personificeren, alsook de vrolijke moed, de hoop die van buiten komt, en de dwaasheid die vereenzelvigd kan worden met de dwaasheid van het Evangelie zoals de apostel Paulus daarover schrijft in de eerste Korinthebrief. In Nederland toonde Henk van der Meulen met zijn recente boek *De dwaasheid van de prediking* op overtuigende wijze hoe Paulus juist zijn kwetsbaarheid inzet als kracht, verwijzend naar de dwaasheid en kracht van het kruis van Christus. Ook hier zien we dat kwetsbaarheid en kracht niet los van elkaar, maar juist complementair aan elkaar ingezet worden.

Nu is er nog wel één aspect dat genoemd moet worden als het gaat om de kwetsbaarheid van de prediker: namelijk gender. Predikers, juist ook vrouwen, worden telkens weer geconfronteerd met beelden en verwachtingen van predikers die helemaal niet kwetsbaarheid, maar juist mannelijke kracht en stemgeluid uitstralen. De vrouwelijke studenten theologie die wij opleiden, krijgen allemaal te maken met commentaar op uiterlijk, op hun stemgeluid, op hun 'vrouwzijn'. Hun lichamelijke presentie

wordt gethematiseerd, zo niet geproblematiseerd. In een rol waarin belichaming cruciaal is voor het geloofwaardig kunnen vertolken van het woord, is dat een extra uitdaging. De gehele #MeToo beweging laat zien hoezeer het vrouwelijk lichaam niet alleen kwetsbaar,

> *Het gaat om de dynamiek van kracht en kwetsbaarheid in de prediking.*

maar ook vaak bedreigd en geschonden wordt. Kwetsbaarheid vraagt allereerst om er te mogen zijn – met heel je lichaam, al dan niet in verhullende ambtskleding. Pas wanneer die veiligheid gewaarborgd is, kan er ook kwetsbaarheid getoond worden.

Pas op – breekbaar!

Niet voor niets is het nummer van Sting 'Fragile' een populaire song in zogenaamde Top2000-kerkdiensten. Het lied herinnert eraan 'how fragile we are', en deze universele betekenis sluit aan bij het algemeen gevoel van kwetsbaarheid en contingentie waarmee elk mens bij onregelende gebeurtenissen moet dealen. In de christelijke prediking is dit beeld eveneens herkenbaar. De mens is immers kwetsbaar en op bepaalde momenten is dat extra voelbaar. Het lijkt erop alsof we ons dat in deze tijd van pandemie, klimaatcrisis en oorlog opnieuw realiseren. Pas op – we zijn breekbaar!

Als we de balans opmaken, zien we dat de prediker dat gevoel moet adresseren en verbinden met de verkondiging. Daarbij is de prangende vraag welk theologisch perspectief geboden wordt. Hoe kwetsbaar acht de prediker de inhoud van de boodschap van het evangelie. Hoe kwetsbaar is God zelf eigenlijk?

In de prediking komt het er dan op aan voor de prediker om de paradox van de zwakte en van de kracht van het evangelie in gesprek te brengen. Wellicht zoals Paulus die verwoordt in 2 Korinthe 4:7-15 waar het evangelie als een schat in aarden pot omschreven wordt. Pas op – ook het evangelie zelf is breekbaar en kan zomaar gemankeerd worden. Dat vraagt om zorgvuldig spreken.

De manier waarop Paulus omgaat met zijn eigen kwetsbaarheid en die niet alleen retorisch maar ook belijdend inzet, vormt daarvan een mooi voorbeeld. De prediker van 2 Korinthe heeft weet van de eigen kwetsbaarheid, maar weet zich van binnenuit bemoedigd met innerlijke kracht. Deze balans tussen kracht en kwetsbaarheid is ook essentieel voor het spreken en preken in onze tijd.

David Lose heeft in zijn *Confessing Jesus Christ* aangegeven hoe het preken gestalte kan krijgen in een postmoderne tijd. Hij betoogt dat op overtuiging gerichte prediking en machtswoorden alléén hun tijd gehad hebben. Tegelijkertijd is alleen slechts privaat, persoonlijk getuigenis te 'dun' om de claims van het evangelie recht te doen. Vandaar dat hij pleit voor prediking die zowel een gelovige identiteit voorleeft en aanbiedt alsook voldoende ruimte laat voor kritische distantie en vragen.

Zo'n type prediking gebruikt taal waarin aan vier dimensies recht wordt gedaan.

- De taal is ultiem en durft getuigen van waarheid die groter is dan onszelf.
 - Deze taal is ook urgent, ze adresseert waar het werkelijk om gaat in het hier en nu.
- Deze beide taalvormen helpen de gemeente om een geloofsverstaan vrijmoedig te articuleren en een gelovige identiteit te vormen. Om echter te voorkomen dat dit tot alleen tot

autoritatief spreken zou leiden, voegt Lose nog twee dimensies toe: relationaliteit en kwetsbaarheid.

- Relationale taal bekommert zich om de mens en de situatie zelf, en zet ook zichzelf op het spel.
- Kwetsbare taal realiseert zich dat ze vrijmoedig spreekt, zonder direct de realiteit waar naar ze verwijst te kunnen bewijzen.

Dat is vertrouwensvolle taal, die ruimte laat voor vragen en afwijzing. Dat is inderdaad kwetsbaar, maar schept communicatieve, uitnodigende ruimte. Precies dat doet een prediker als bijvoorbeeld de veel geciteerde Nadia Bolz Weber, die haar krachtige boodschap en haar persoonlijke geraaktheid met elkaar in gesprek brengt in de preek. Het geheim ervan is dat zij niet alleen van kracht naar kwetsbaarheid gaat of andersom, maar dat de combinatie het getuigenis zelf wordt.

Samenvattend: het gaat om de dynamiek van kracht en kwetsbaarheid in de prediking. Daarbij lijkt het voor de professionele prediker vooral van belang om het systeem als geheel te overzien, om niet te vluchten in eenzijdigheden van kracht óf kwetsbaarheid, maar om zich theologisch en existentieel uit te laten dagen tot het spreken in een veilige, maar spanningsvolle ruimte, waar én kracht én kwetsbaarheid beide klinken. <

Literatuur

- Lose, D.J. (2003). *Confessing Jesus Christ. Preaching in a Post-modern World*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Meulen, H. van der (2021). *De dwaasheid van de prediking. Over de prediker als wijze dwaas*. Utrecht: Eburon.
- Nilsson, N., Grelsson, G. (1995). The fragility of ecosystems: a Review. In: *Journal of Applied Ecology* 32, 677-692. The Fragility of Ecosystems: A Review on JSTOR (accessed 1/5/2022).

Collectie Aad de Haas in SCHUNCK Museum

SCHUNCK Museum, gevestigd in het Glaspaleis in Heerlen, bevat meer dan 300 werken (schilderijen, tekeningen, monotypen en grafiek) van Aad de Haas (1920-1972). Aad de Haas overleed op 51-jarige leeftijd en liet een groot oeuvre na van werken in verschillende technieken en stijlen, die herkenbaar zijn unieke beeldtaal en de voor hem belangrijke universele thema's weerspiegelen. Religie, lijden, macht, verleiding en erotiek zijn terugkerende thema's in zijn werk, die dikwijls verweven worden met ervaringen uit zijn persoonlijke leven. Het werk van De Haas houdt de samenleving als het ware een spiegel voor: uit zijn kunst spreekt een geweten.

<https://www.schunck.nl/nl/museum/over-ons/collectie/collectie-aad-de-haas>

Kwetsbare lijnen van Aad de Haas

De in 1920 in Rotterdam geboren kunstenaar Aad de Haas is vooral bekend geworden door de affaire met zijn kruisweg in de St. Cunibertus-kerk in Wahlwiller. De kruiswegstaties die hij voor deze kerk schilderde moesten op last van het rooms-katholieke gezag verwijderd worden. Ook eerder riep zijn werk aversie op; het werd door de Duitsers '*entartet*' verklaard en de schilder, die het bombardement van Rotterdam meemaakte, werd in de oorlog gevangengezet.

Het oeuvre van De Haas is niet makkelijk te doorgronden. Wie hem om uitleg vroeg over zijn werk, kreeg steevast te horen: 'Kijk maar.' Alles wat hij schilderde, tekende of in grafiek verbeeldde, maakte hij voor 'zijn eigen geestelijke gein'. De regels van het schilderen kon hij niet precies benoemen, maar hij voelde haarscherp aan wanneer 'het zieltje er in zat'.

Wie kijkt naar de tekeningen van gewassen inkt op papier in dit nummer van *Handelingen*, wordt geraakt door kwetsbare lijnen waar 'het zieltje in zit'. Dat De Haas is opgegroeid in een streng rooms-katholiek milieu en al tijdens zijn opleiding geïnspireerd werd door bijbelse verhalen, is terug te zien in deze frêle tekeningen. Aad de Haas tekende zijn leven lang, zowel tijdens zijn gevangenschap, als ook op het hoogtepunt van de Wahlwiller-affaire. In tegenstelling tot zijn schilderijen en prenten zijn deze tekeningen echter vrij onbekend gebleven.

Deze tekening van Aad de Haas verbeeldt een klassiek thema: 'Christus op de koude steen'. Het is oorspronkelijk een middeleeuwse toevoeging bij de kruisweg. Christus, veroordeeld, gemarteld en getooid met een doornenkroon, wacht in gedachten verzonken zijn executie af. Alleen in deze pose mocht Christus naakt worden afgebeeld.

In kwetsbare lijnen toont De Haas ons een kwetsbare Christus.

Opdat wij niet vergeten dat kwetsbaarheid om ontferming vraagt.

Aad de Haas, 'Christus', 1959

Collectie SCHUNCK, verworven met steun van het Mondriaan Fonds, 1994 >

Christus
Knecht
Knecht

Pastorale omgang met kwetsbaarheid

'Misschien is dit kapotte "waardeloze" leven van mij nú wel veel geslaagder in navolging van Christus dan een leven vol prestatie en mogelijkheden. Maar wat kan ik ernaar verlangen om weer "normaler" te functioneren.' Zo verwoordde een lid van een kerkelijke kring haar kwetsbaarheid. Het had al de nodige moed gevergd om deze zinnen uit te spreken. Maar daarna viel een ongemakkelijke stilte in de groep met een aantal 'geslaagde' mensen die haar het liefst uit de weg gingen. Kwetsbaar is niet maakbaar, het betekent ook dat je te kwetsen bent!

In deze bijdrage wil ik laten zien dat kwetsbaarheid van mensen een specifiek en onmisbaar perspectief geeft op pastoraat, en dat dit van de pastor in elke ontmoeting vraagt om een eigen bejegening van de pastoraat. Eerst geef ik een omschrijving van kwetsbaarheid en een tijdsbeeld. Vervolgens schrijf ik over het handelen van God, dat aan het pastoraal handelen ten grondslag ligt en daarin gestalte kan krijgen. Daarna breng ik professioneel pastoraat ter sprake in de bedding van de christelijke gemeente (en daarbuiten) en dat wat mijns inziens behoort tot een adequate pastorale omgang met tal van kwetsbaarheden.

Contrastervaringen

De kwetsbaarheid van het leven komt vooral tot uiting in contrastervaringen vergeleken met het gewone leven (Anbeek 2013a-b), diepe

belevissen die het alledaagse overstijgen, het vanzelfsprekende doorbreken en ontregelen. Dit kunnen allerlei ervaringen zijn: van ontredde, verlies en gekwetst worden in tal van gebroken situaties. Maar evengoed ervaringen van schoonheid en ontroering, die teer en uitzonderlijk zijn; dat wat eruit springt en extra opmerkelijk is.

Deze ervaringen lopen soms door elkaar heen en maken in feite duidelijk hoe fragiel het leven zelf is, kostbaar en tegelijk kwetsbaar, maar soms ook bizar (denk aan alle levenservaringen die in het wijsheidsboek Prediker als *hevel* = (v)lucht(ig) geduid worden). In coronatijd werd mijn eerste kleinkind geboren en dat riep veel verwondering op. Tegelijkertijd moesten allerlei beperkingen in acht genomen worden, die kraambezoek maakte tot raambezoek.

In het vervolg richt ik mij in het bijzonder op de contrastervaringen die weerstand oproepen en pijnlijk zijn. Als gebeurtenissen die ons

< Aad de Haas, 'Christus en de overspelige vrouw',
[1948-1952]

compleet overvallen of onderuithalen, kwetsen of verwonden. Dat gaat vaak samen met onzekerheid, twijfel, schaamte, schuldgevoel, angst, controleverlies of controledwang.

Samenleving onder druk

In coronatijd zijn we ons veel bewuster geworden van kwetsbaarheid. Denk alleen al aan het feit dat dit virus moeilijk te beheersen bleek, slachtoffers eiste in alle lagen van de bevolking, de samenleving lamlegde en een immense druk op het zorgpersoneel uitoefende. Onderzoek door het Centraal Bureau voor de Statistiek laat zien dat in de eerste twee kwartalen van 2021 vijftien procent van de bevolking ouder dan 12 jaar psychisch ongezond was. Maar hoeveel bereidheid en ruimte is er eigenlijk om die kwetsbaarheid te tonen en te erkennen? Er zijn allerlei omstandigheden die deze erkenning bemoeilijken.

> De ongekende keuzevrijheid leidt tot onzekerheid, tot keuzestress of een vrees om iets te missen.

Hoezeer ook de moed wordt aangeprezen om kwetsbaar te zijn en imperfectie te omhelzen (Brown 2010), in het dagelijks leven verbergt menigeen nog die kwetsbaarheid. De prestatiedruk om verschil te maken met anderen is groot: sterk zijn en krachtig overkomen om maar niet minder, laat staan zielig gevonden te worden. Uit angst hiervoor proberen mensen nog steeds hun broosheid te verbergen of te miskennen, zoals de Vlaamse psychiaters Dirk De Wachter, Damiaan Denys en Paul Verhaege betogen, waardoor men elkaar slechts elk van achter een eigen masker ontmoet. Maar wie die kwetsbaarheid negeert of miskent, loopt grote

kans op onder meer een burn-out. Gebrek aan controle op het ene terrein kan leiden tot controledwang op het andere (bijv. bij een eetstoornis).

Een ander fenomeen is het weggijken wanneer mensen breekbaar blijken te zijn of geschonden. Ze kosten te veel zorg, tijd en aandacht en worden makkelijk weggeduwd naar de rand van de samenleving. Alsof het menselijk lijden niet mag bestaan. De geschetste situatie van de kwetsbare vrouw in de inleiding is hier tekenend. Wie zich kwetsbaar opstelt heeft zeker niet de garantie dat hij of zij ook de aandacht en zorgvuldigheid krijgt die hij nodig heeft. Denk aan zorgmedewerkers die door lang covid buiten het arbeidsproces zijn komen te staan of de slachtoffers van het 'ongekend' onrecht bij de veronderstelde belastingfraude.

Vervolgens noem ik de blootstelling aan een enorme diversiteit van overtuigingen (Perrin 2020). De veelheid aan opties qua invulling van je leven, qua relaties en seksualiteit, qua geloof en overtuigingen, lijkt aantrekkelijk, maar de ongekende keuzevrijheid heeft ook een keerzijde. Die leidt tot onzekerheid, tot keuzestress of een vrees om iets te missen (fomo: *fear of missing out*). Wie alles wil meemaken, het beste uit het leven wil halen, uitproberen, wordt vroeg of laat geconfronteerd met eigen breekbaarheid. Ondertussen rijst ook steeds meer verzet tegen de illusie van chronisch geluk. Het individualisme heeft schaduwkanten: verlies van de ander en verlies van jezelf.

De druk in de zorg en de lange wachttijden bij psychologen laten zien hoezeer men snakt naar menselijke waardigheid en persoonlijke aandacht. De behandelingen zijn vaak zo beperkt en zo efficiënt mogelijk – daarna moet het over

zijn – waardoor tijd en ruimte voor kwetsbaarheid ontbreken (De Vries-Schot 2021). Gevaar is dat men leeg en onvervuld achterblijft. Het is niet verwonderlijk dat wat men aanduidt als zoeken naar zingeving, een belangrijk thema wordt en een spirituele armoede blootlegt, die roept om *zielzorg* (Borgman 2021, 9) met zorgvuldige aandacht voor de totale mens als schepsel van God.

Handelen van God in kwetsbaarheid

Pastoraat is een typisch christelijk woord omdat het verwijst naar de *Pastor Bonus*, Jezus Zelf, God in eigen Persoon. Het wezenlijke van pastoraat is mijns inziens de basishouding dat Gods handelen aan ieder menselijk handelen voorafgaat. Dit geeft fundament en legitimatie aan het pastoraat. Bovendien levert dit een uiterst waardevolle grondhouding naar iedere pastorant in al diens waardigheid als schepsel naar Gods evenbeeld en tempel van de heilige Geest. Dat is dan ook meteen het verschil met een biomedische en psychologische benadering: het eigene van pastoraat is de spirituele dimensie. Daarbij kan in Gods handelen ook nog onderscheiden worden tussen Gods handelen *voor* ons en zijn handelen *met* ons, of *door* ons (Baan 2019, 21).

Om te beginnen stelt God zich bijzonder kwetsbaar op door zijn heilige Naam te verbinden aan zulke fragiele en teleurstellende mensen als Abraham, Isaak en Jakob. Hij schaamt zich niet hun God te heten en zijn reputatie op scherp te stellen met een slavenvolk. Ze mogen Hem zelfs aanklagen als zij iets tegen Hem hebben (Micha 6:3). De hoge toon die Job mag aanslaan in zijn lijdend onrecht als protest tot God is ook tekenend. De wijsheidsliteratuur spreekt boekdelen over de inlevende houding

ten opzichte van de kwetsbare: de neerslachtige geest, wie zal die opbeuren (Spreuken 18:10-20)? En in de woorden over zijn Knecht belooft God de kwijnende vlam niet te doven en het geknakte riet niet af te breken (Jesaja 42:3). Hij is een God die de waarde ziet van wat broos en kwetsbaar is. Voordat mensen de moed opbrengen zich kwetsbaar op te stellen, is God hun voor.

> *God stelt zich bijzonder kwetsbaar op door zijn heilige Naam te verbinden aan fragiele en teleurstellende mensen.*

In het bijzonder komt Gods kwetsbaarheid tot uitdrukking in de menswording van Gods Zoon. Wat in de toenmalige Griekse cultuur zo onvoorstelbaar is, gebeurt: *Logos* die *sarks* wordt. Nota bene de krachtige wereldgeest die zich verlaagt tot 'vlees'. God openbaart zichzelf in zwakheid als Hij een kwetsbare baby wordt in een voederbak. Hij werd mens als wij, met alle vormen van ziekte en zwakte die daarbij horen (Jesaja 53:3). Hij stond doodangsten uit en deelde volop in onze angst en pijn, gebrokenheid en lijden (Hebreeën 2:17-18; 5:7). Hij droeg niet alleen wonden, maar evenzeer zonden en ging er kapot aan. In feite is alles wat Jezus uitdraagt, de kracht van kwetsbaarheid. Hij prijst ook niet toevalligerwijs kwetsbare mensen gelukkig: armen van geest, zachtmoedige, treurende, barmhartige, vervolgde mensen. En Hij spreekt zijn wee uit over keiharde ego's, arrogante, zelfgenoegzame machthebbers en betweters die zichzelf in het middelpunt stellen.

Het meest krachtig is Jezus in zijn kwetsbaarheid als Hij naakt aan het kruis hangt. Hij

heeft zich niet aan zijn glorie vastgeklampt, maar zich verlaagd tot de positie van een slaaf (Filippenzen 2:6-7). Zijn lijden is veel dieper en breder dan alleen het versmalde perspectief van de zondebok. De kruisdood betekent oneindig veel meer voor wie slachtoffers zijn van misbruik en geweld, als zij zich kunnen en mogen identificeren met Hem die Redder en Slachtoffer tegelijk is. Hij werd uitgeteeld, verworpen, veracht, bespot, weggehoond. Maar zijn lijden is evenzeer van betekenis voor de misdadiger die zichzelf niet onder ogen durft te komen en Jezus tot het allerlaagste niveau ziet afdalen. Het is een kracht die zich openbaart in kwetsbaarheid, waarbij Hij alle machten heeft onttroond, in een ontwapenende strategie (Kolossenzen 2:15). Hij toont zijn traumata en stigmata tot na zijn opstanding.

> Wie wil leren om te gaan met kwetsbaarheden vind bij Jezus een unieke inspiratiebron.

Gods handelen gaat aan menselijk handelen vooraf en toont op een unieke manier hoe God zelf zich als Eerste kwetsbaar opstelt. De pastorale navolging ontspringt op de plaats waar wij Hem onmogelijk kunnen volgen: in zijn unieke offer van zelfovergave en liefdedaad voor mensen. Dat is de immense kracht van kwetsbaarheid die de werkelijkheid voorgoed heeft veranderd (Baan 2019). Wie wil leren om te gaan met kwetsbaarheden vindt bij Jezus een unieke inspiratiebron.

Waardigheid in verbondenheid

Uit het handelen van God mét mensen blijkt meteen dat Hij het zwakke niet uit het oog verliest, maar juist opzoekt, getuige de boodschap

van Paulus aan de gemeente van Korinte. De meesten van hen stonden niet hoog in aanzien, maar zijn uitgekozen ondanks hun lage posities op de maatschappelijke ladder (1 Korintiërs 12:26-30). De apostel Paulus gebruikt voor de gemeente die Christus heeft gevormd, de uit die dagen bekende metafoor van het lichaam. Alleen doet hij dat met een bijzondere spits.

De delen van het lichaam die het zwakst lijken, zijn het meest noodzakelijk (1 Korintiërs 12:22). God heeft ons lichaam zo samengesteld, dat de leden die het nodig hebben (NBV) of tekortkomen (HSV), zorgvuldiger behandeld worden en groter eer krijgen.

1 Korintiërs 12:24

Het onderscheid is treffend: juist wie zwak schijnt te zijn, wie tekortkomt, is belangrijker. Paulus laat een krachtig tegengeluid horen: wie zwak lijkt en last ondervindt van eigen kwetsbaarheid, die is nota bene het meest nodig.

De delen van ons lichaam waarvoor we ons schamen en die we liever bedekken, behandelen we zorgvuldiger en met meer respect.

1 Korintiërs 12:23

Schaamte binnen de gemeente wordt hier voluit erkend: kwetsbaarheid en tekort behoren niet weggestopt te worden, maar onder ogen te worden gezien. Zij worden zelfs omgeven met aandacht, respect, voorzichtigheid en zorgzaamheid. Alleen dan kan de liefde – als de bloedcirculatie – in de gemeente als lichaam goed stromen in de onderlinge zorg voor elkaar. Bij pastorale zorg zowel binnen als buiten de christelijke gemeente is de basisattitude van ontvankelijkheid het voornaamste. Wie

op anderen neerkijkt als zwak, lastig of zielig, en juist de kwetsbare leden geen ruimte biedt – laat staan ze inschakelt – schiet tekort. Die houding naar anderen begint met het erkennen van eigen kwetsbaarheid (Koopman 2008). Het is opmerkelijk hoeveel (kleine) kringen in de christelijke gemeente of vriendschappen gebrekkig gaan functioneren of zelfs stranden, juist omdat daarvoor geen ruimte blijkt te zijn (zie inleiding).

De paulinische norm en waarde om extra aandacht te besteden aan kwetsbare leden bepaalt een grondhouding. Daardoor kan ook ruimte ontstaan voor mensen met verschillende culturele of sociaalmaatschappelijke achtergronden. Zodat die voor vol worden aangezien en voluit gerespecteerd en ingeschakeld (vgl. Handelingen 6 over de discriminatie van de Griekssprekende en Hebreeuwssprekende weduwen). De gemeente kan zo een waardige plek worden die het verschil maakt met haar omgeving, omdat aan broze mensen de nodige aandacht wordt gegeven en juist zij belangrijk blijken te zijn.

In een interview vertelt Brené Brown (2016/9) dat ze de verbindende waarde van de kerkgemeenschap heeft (her)ontdekt, toen ze geconfronteerd werd met haar eigen kwetsbaarheid. Met als gevolg dat zij zich met haar gezin bij zo'n gemeente aansloot. De christelijke gemeente kan een plaats worden waar uithoudingsvermogen en doorzettingsvermogen worden geoefend in het lijden en draagkracht geboden wordt om samen lasten te dragen (bijv. in een compassie- of klankbordgroep als mantelzorg). Al heeft dat altijd een grens, omdat ieder ook zijn of haar eigen verantwoordelijkheid behoudt. In de brief aan de Galaten schrijft Paulus zowel 'draag elkaars lasten' als:

'ieder moet ook zijn eigen last dragen' (Galaten 6:1-6). Maar Paulus geeft duidelijk aan hoe verbindend het werkt wanneer verdriet en vreugde worden gedeeld met elkaar en elkaars hulp wordt ingeroepen. Dit kan in allerlei vormen gestalte krijgen, in kleinere of grotere kringen binnen of buiten de gemeente. Maar

> De gemeente kan een waardige plek worden, omdat aan broze mensen de nodige aandacht wordt gegeven en juist zij belangrijk blijken te zijn.

met name in de kring van de viering van het heilig avondmaal, zowel in het kerkgebouw als ook thuis. Daar waar de liefde van Christus wordt gedeeld, Hij maakte zich kwetsbaar in een totale zelfovergave.

Bevestigen als specifieke functie

In de literatuur over het specifiek en professioneel pastorale handelen zijn in de loop van de tijd (Clinebell 1984) vier functies onderscheiden: bijstaan, begeleiden, helen en verzoenen. Naar mijn overtuiging ontbreekt een functie die met name bij kwetsbaarheden van groot belang is, die ik omschrijf als: *bevestigen* (ook wel 'empowerment' genoemd). Hieronder versta ik dat de pastor zich toelegt op erkenning van de pastorant, zodat deze zich voor alles gehoord, gezien en gevoeld (empathie) weet. Dat is meer dan 'bijstaan', omdat vooral aansluiting en bevestiging moet worden gezocht waar de ander zich bevindt. In feite heb ik die functie ontleend aan de bevestigingsleer van psychiater Anna Terruwe, die in haar werk veel aandacht hieraan besteedde. Juist in kwetsbare situaties is bevestiging noodzakelijk als

grondhouding die getuigt van zachtmoedige wijsheid.

Voordat verdere stappen worden ondernomen in de richting van begeleiding, heling of verzoening, moet eerst sterk geïnvesteerd worden in het creëren en opbouwen van een veilige ruimte (Brink 2013). Dat betekent in de praktijk dat veel geduld geoefend moet worden en het proces van begeleiding vooral niet geforceerd wordt. Zo zal de persoon met

> Paulus presenteert zich niet als een zielig slachtoffer, maar als een zelfbewust persoon die kracht vindt in zijn Zender.

suïcidale gedachten niet meteen worden gecorrigeerd of tegengesproken, maar eerst voluit serieus genomen op zijn dwaaltocht in Niemandsland (Brink 2018). Daardoor kan ruimte geboden worden aan uitingen van boosheid, woede, radeloosheid, pijn en verdriet (Brink 2017). Zoals Job in zijn lijden de moed opbrengt zijn geboortedag te vervloeken pas *nadat* zijn vrienden zo lang gezweven hebben omdat ze zagen hoe immens groot zijn verdriet was (Brink 2004).

Kracht van kwetsbaarheid

'Wanneer was jij op het allersterkst? Toen ik mijn zwakte durfde te laten zien!' (Mackesy 2020). Mogelijk is die ogenschijnlijk 'zwakke' of 'kwetsbare' veel sterker dan je denkt. Als de pastorant door alles heen ervaart dat God hem of haar draagt ook met behulp van anderen. En als Gods Geest de pastor duidelijk maakt hoe sterk zijn kracht zich uit in de zwakte van die ander. Het kan je confronteren met je eigen kwetsbaarheid, als je liever sterk en

onafhankelijk bent. Wie weet helpt de ander die dagelijks te kampen heeft met onmacht en onvermogen, juist jou verder. Zoals een pastoraal een keer tegen haar pastor zei: 'Als jij het moeilijk krijgt, kom jij dan bij mij?' Daar staat weer tegenover dat de pastor ook zijn professionele distantie moet bewaren. Door pastoranten niet onnodig te belasten met zijn of haar eigen moeiten. Maar ongelijkheid in de verhouding pastor en pastorant is nog weer iets anders dan ongelijkwaardigheid.

Het is van alle tijden dat er grote behoefte bestaat aan een veilige ruimte om kwetsbaarheid te tonen en te delen. Treffend hoezeer Paulus dit ook toepast in zijn eigen pastorale attitude naar anderen toe. Alles wat hij in dienst van de gemeente te Korinte deed, is ook getoonzet door zwakte en eigen kwetsbaarheid, tot in de bewoordingen toe, doordat hij niet pronkte met indrukwekkende retoriek. De huidige psychologische attitudes van de moed van imperfectie en het kwetsbaar durven zijn worden mutatis mutandis door Paulus zelf keer op keer in praktijk gebracht en als voorbeeld gesteld. Hij is krachtig door Gods genade; het is opmerkelijk hoe telkens in zijn brieven die genade wordt genoemd als basis voor zijn apostelschap. De kracht van God wordt zichtbaar in menselijke zwakte.

Paulus presenteert zich dan niet als een zielig slachtoffer, maar als een zelfbewust persoon die kracht vindt in zijn Zender (zie de tweede Korintebrief). De doorn in het vlees waarmee hij te kampen heeft, is trouwens ook tekenend voor zijn eigen kwetsbaarheid. Met name omdat het gebed om verwijdering ervan niet op de gewenste manier verhoord werd. Paulus heeft zijn lijden moeten doorstaan, zoals Christus dit zelf ook heeft *leren* aanvaarden

niet het minst door de afwijzing van anderen (Hebreeë 5:8). Aanvaarding met alle moeite van dien, om tot de conclusie te komen: 'want als ik zwak ben, ben ik machtig' (2 Korintiërs 12:9-10).

De erkenning van kwetsbaarheid gaat trouwens niet alleen over psychisch en fysiek lijden van slachtoffers. Het kan ook gaan over elk kwaad dat onderuithaalt of iedere zonde die een mens bedreigt. Ook daarin gaat Paulus iedere pastor voor in zijn nederige basishouding. Hij stelde zich bijzonder kwetsbaar op: als eerste onder de zondaren (Efeziërs 2:3; Filippenzen 3:6v; 1 Timoteüs 1:15). Hij wilde uitblinken en excelleren voor God, maar had daarin hopeloos gefaald. Hij was sterk in het tonen van het gevecht met zichzelf: geworstel en gestuntel (Romeinen 7:17-26). Juist die combinatie is belangrijk. Hij is zich bewust van eigen kwetsbaarheid, maar tegelijk blijft hij de lat voor zichzelf hoog leggen. Paulus is zelf toonbeeld en voorbeeld van eigen kwetsbaarheid. Zijn schrijven geeft ruimte voor eerherstel van de vrijwillige biecht in de samenleving om ook daarin een veilige ruimte te bieden.

Begrensde ruimte

Het is kostbaar als mensen hun kwetsbaarheden willen delen. Daarmee laten ze zien dat ze op de moeilijkste momenten van hun leven vertrouwen in de ander hebben. Dat verdiept de band vaak in het bijzonder. Goed pastoraat houdt ook rekening met begrenzing. Vooral als de zorgverlener in het bijzonder geraakt is door wat de ander heeft meegemaakt en doorstaan. Een te grote betrokkenheid kan namelijk gemakkelijk leiden tot *compassion fatigue*, wanneer de verzorger niet langer in staat is oprecht medeleven te tonen. Een

pastor kan ook voorbeeld zijn in het grenzen stellen door respectvol aan te geven wanneer hij wordt overvraagd en wat dit met hem doet. En bovendien communiceren welk gedrag wel passend zou zijn.

Het is de kunst om gezonde afstand te combineren met betrokkenheid. Maximale nabijheid met behoud van distantie (H.C. Rümke). Dat betekent ook voorzichtig zijn met uitspraken die grenzeloos zijn als: je kunt altijd bellen of altijd bij mij terecht. Zeker op langere termijn is dat niet vol te houden. Een stuk begrenzing en een heldere doelstelling en structuur zijn niet alleen heilzaam voor de pastor, maar ook voor de ander. Begrens liever je beschikbaarheid: je kunt altijd terecht als het nodig is. Dat kan later geëvalueerd worden.

> *Een stuk begrenzing en een heldere doelstelling en structuur zijn niet alleen heilzaam voor de pastor, maar ook voor de ander.*

Het is bovendien niet helpend om de problemen en de moeite van de ander zich te sterk aan te trekken of over te nemen. Dat leidt tot ongezonde vormen van overdracht en tegenoverdracht (Boswijk-Hummel 2000). Dit geldt in het bijzonder als het gaat om psychische kwetsbaarheid, waarbij religieuze aspecten een belangrijke rol spelen. Achter psychische klachten zit vaak een wereld van verdriet of zelfs een diepe geschondenheid die niet oplosbaar is. En vooral als op lange termijn verdraagzaamheid nodig is, is het belangrijk grenzen te stellen. In het pastoraat bestaat de valkuil om geïsoleerd aan de slag te gaan. Het verdient aanbeveling als pastor – waar mogelijk – anderen erbij te betrekken zonder dat deze precies

hetzelfde doen. Teamwork is hier van belang, waarbij ieder zijn of haar eigen taak waarneemt, vooral in overleg met de betrokkenen die bijstand nodig hebben.

Biddende pastores

Omdat pastoraat altijd plaatsvindt voor het aangezicht van God, is het van belang Hem rechtstreeks daarbij te betrekken, door middel van gebed. Uit recent onderzoek blijkt de grote waardering van het pastorale gebed aan de ene kant, naast de verlegenheid van de pastor aan de andere kant (De Vries 2015). Het kan weleens zo zijn dat pastores zozeer gewaarschuwd zijn voor de risico's op dit terrein of geconfronteerd zijn met eigen ongemak dat zij

> In het besef dat kwetsbare ontmoetingen plaatsvinden onder een open hemel met Gods betrokkenheid in het bijzonder.

het gebed in het pastoraat wat zijn gaan veronachtzamen. Hoe dan ook, het verdient aanbeveling dit onderwerp te maken van intervisie tussen predikanten. Want menige pastorant vindt de voorbede van belang in de pastorale ontmoeting (Schaap-Jonker 2017, 95).

Vooral kwetsbare pastoranten zijn vaak niet in staat om zelf te bidden of kunnen de woorden ervoor niet vinden. Dan is het goed de situatie van de pastorant om zo te zeggen 'bruto' in Gods handen te leggen, met name om iets te kunnen verwoorden van wat de ander doormaakt in zijn of haar klacht voor God of moeite met diens beleid. Het kan ook weer helpend zijn voor de draagkracht van de pastor zelf, die hulp inroept, zijn eigen grenzen erkent en het beslissende werk overlaat aan de voor-

bede van Gods Geest in zijn (onuitsprekelijk) zuchten (Romeinen 8:26-27).

Het belang van en verlangen naar de voorbede wordt in de praktijk keer op keer bevestigd. Zelfs als mensen niet praktiserend christen zijn, kunnen zij om die voorbede vragen wanneer zij extra kwetsbaar zijn of door trauma getroffen worden. Niet zozeer het gebed als afsluitingsritueel, maar om ook tijdens het geestelijk gesprek God aan te spreken en om zijn bijstand te vragen. Dat hoeft trouwens niet per se tijdens het gesprek, het kan eveneens vooraf of daarna door de pastor, als de ander dit als onveilig ervaart. Belangrijk is dat zowel inhoud, vormgeving en rolverdeling goed worden afgestemd met de pastorant (De Vries 2021). Per slot van rekening mag een pastoraal gesprek vooral ook dialoog zijn in plaats van dialoog. In het besef dat de kwetsbare ontmoetingen plaatsvinden onder een open hemel met Gods betrokkenheid in het bijzonder.

*Sta op, HEER, hef uw hand, God.
Toch ziet U de pijn en het verdriet,
U merkt het op en weegt het in uw hand.
Op U vertrouwen weerloze mensen.*

Psalm 10:12a en 14, Nieuwe Bijbelvertaling NBV21

Literatuur

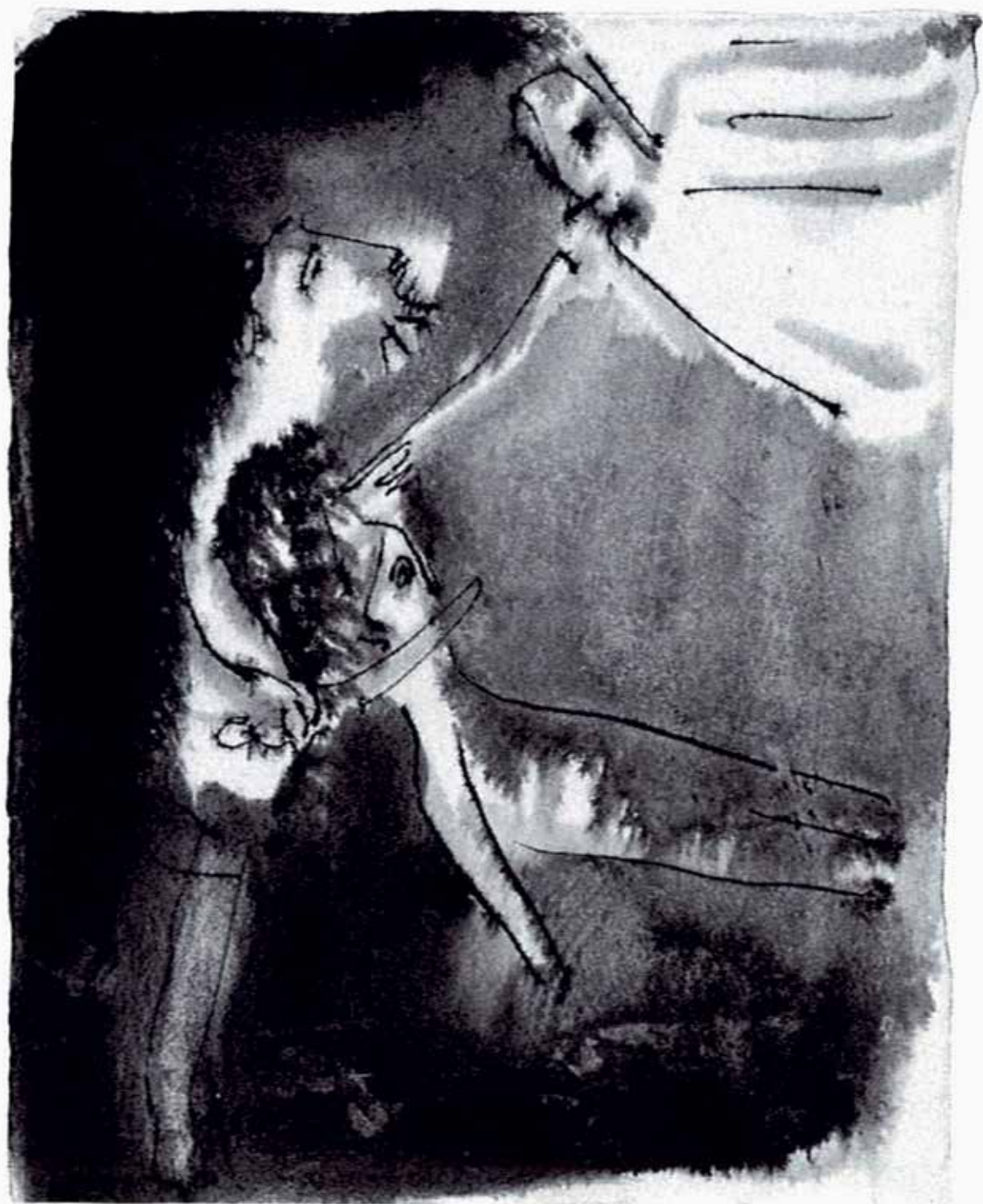
- Anbeek, C. & de Jong, A. (2013a). *De berg van de ziel. Een persoonlijk essay over kwetsbaar leven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C. (2013b). *Aan de heidenen overgeleverd. Hoe theologie de 21ste eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C. (2018). *Voor Joseph en zijn broer. Van overleven naar spelen en andere zaken van uiterst belang*. Utrecht: Ten Have.
- Baan, A. (2019). Een gewonde waardigheid. Paulus en Brené Brown over kwetsbaarheid als messiaanse kracht. In: *Messiaanse exegese. Bijbelse theologie met het oog op het Rijk* (pp. 15-24). Utrecht: KokBoekencentrum.
- Borgman, E., (2021). Pleidooi voor een theologische visie op geestelijke verzorging. *Handelingen* 48/4, 5-13.
- Boswijk-Hummel, R. (2000). *Liefde in wonderland*. Haarlem: De Toorts.
- Brink, E. (2004). Compassie in gebrokenheid. In: Brinke, H. ten & Maris, J.W. (eds). *Meer dan genoeg. Het verlangen naar meer van de Geest* (pp. 54-67). Barneveld: Vuurbaak.
- Brink, E. (2013). *Connecting Horizons with Job*. Pasadena (California): William Carey International University Press.
- Brink, E. (2017). Jobs verlangen naar vertolking. In: Ad de Bruijne en Hans Burger (red.), *Gereformeerde hermeneutiek vandaag* (pp. 239-262). Barneveld: Vuurbaak.
- Brink, E. (2018). Toegang tot Niemandland. In: Hans Schaeffer en Geranne Tamminga-van Dijk (red.). *Verhalen om te delen* (pp. 133-140). Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Brown, B. (2007). *I Thought It Was Just Me (but it isn't): Telling the Truth About Perfectionism, Inadequacy, and Power*. New York: Penguin/Gotham.
- Brown, B. (2010). *The gifts of imperfection*. Center City: Hazelden Publishing.
- Brown, B. (2016/9). 'Jesus Wept'. [vimeo.com/164049575](https://www.facebook.com/watch/?v=10154585097395682). <https://www.facebook.com/watch/?v=10154585097395682>.
- Clinebell, H. (1984). *Basic Types of Pastoral Care and Counseling. Resources for the Ministry of Healing and Growth*. Nashville: Abingdon Press, pp. 121-133.
- Kooi, M. en K. van der (2017). *Goed gereedschap*. Utrecht: Boekencentrum.
- Koopman, N. (2008). Vulnerable Church in a Vulnerable World? Towards an Ecclesiology of Vulnerability. *Journal of Reformed Theology* 2/3, 240-254.
- Mackesy, Ch. (2020). *De jongen, de mol, de vos en het paard*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Perrin, R. (2020). *Changing shape*. The Faith Lives of Millennials, London: SCM Press.
- Schaap-Jonker, H. (red.) (2017). *Breekbaar verbonden. Hechttingsproblemen en geloofsvertrouwen*. Utrecht: Boekencentrum.
- Schaap-Jonker, H. (red.) (2020). *Handboek pastoraat bij psychische problemen*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Vries-Schot, M. de (2013). *Geloven is gezond. Zingeving en geloofsgroei in hulpverlening en pastoraat*. Utrecht: Boekencentrum.
- Vries-Schot, M. de (2021). *Vervuld leven is leren liefhebben*. Sliedrecht: Merweboek.
- Vries, R.J. de (2015). Het pastorale gebed als afsluitingsritueel. *Theologia Reformata* 58/1, 6-24.
- Vries, R.J. de (2021). Pastoraal bidden als samenspraak. *Theologia Reformata* 64/1, 26-43.

weetwatjegeloof.nl

Psychische problemen hebben vaak gevolgen voor hoe iemand naar zichzelf, naar anderen en naar God kijkt. Als pastor is het belangrijk om daar weet van te hebben en wat de do's en don'ts zijn in het contact.

Weetwatjegeloof.nl en het Kennisinstituut christelijke ggz (Kicg) ontwikkelden daarom een gratis online cursus bij het *Handboek pastoraat en psychische problemen*, waarin vijf thema's worden behandeld: pastoraat en hulpverlening, angst, persoonlijkheidsproblematiek, depressie en suïcide en trauma. In de video's krijg je handreikingen van zowel een hulpverlener als pastor, je hoort een ervaringsverhaal en een casus om over na te denken. Naast de video zijn er bij elk thema reflectievragen, materiaal ter verdieping en een gesprekshandleiding te vinden. De cursus is zowel individueel als in groepsverband te volgen.

weetwatjegeloof.nl/seminars/pastoraatenpsychologieseminar/

'Volharden in de broosheid'

Kwetsbaarheid als thema in religieuze volwassenenvorming

Dit artikel is een poging om 'volwassenenvorming' in de zin van 'volwassen geloven' nieuw te denken, verankerd in een tijdsgewricht waarin niet alleen kerkelijke, maar ook profane zingevers onder druk zijn komen te staan. Voor velen is de vraag vandaag: wat is het goede leven in moreel, spiritueel en cultureel opzicht en hoe kunnen we dit als hedendaagse kwetsbare mens en mensengemeenschap opnieuw vorm en inhoud geven?

In deze bijdrage ligt de focus op de vorming van een volwassen geloof, of beter nog een volwassen geloven, als werkwoord (Meyer-Blanck 2017, 141-146), en meer bepaald in de omgang met kwetsbaarheid. Traditioneel spraken in de rooms-katholieke kerk over 'volwassenencatechese', een vormingsaanbod voor mensen die hun geloof spiritueel willen verdiepen, sociaal willen verbreden of cultureel willen verruimen. De Duitse godsdienstpedagoge Blasberg-Kuhnke definieerde in dit verband de drie opdrachten van volwassenencatechese als 'Glaubensbildung, Lebenshilfe und kulturelle Diakonie' (1995, 438-441). De tijden zijn echter veranderd, in de kerk en erbuiten. De levenservaring van tijdgenoten roept volstrekt nieuwe vragen op, die niet meer schijnen te passen in de traditionele catechetische schema's.

Dit artikel kwam tot stand in een bijzonder tijdsgewricht. De coronacrisis is achter de rug, de oorlog in Oekraïne woedt in alle hevigheid. Er wordt ons blijkbaar geen tijd gegund om op

adem te komen en op de twee voorbije jaren, getekend door kwetsbaarheid, te reflecteren. Opnieuw worden we met dood en onmacht geconfronteerd, nu van een andere orde, maar even globaal-levensbedreigend en lokaal-gemeenschapsontwrichtend.

In de coronacrisis leefden we in een sfeer van 'context collapse' (Hess 2020). Onze levenscontext verbrokkelde, omdat we verplicht waren binnen te blijven tijdens lockdowns, op afstand te blijven van familie en vrienden, knuffelcontacten te vermijden en belangrijke levens- en arbeidsprocessen via digitale kanalen te voltrekken. Liefde en werk, school en kerk, gezin en vereniging, vrienden en ontspanning moesten van op afstand.

En nu zegge en schrijve mei 2022 worden we zonder mondkapje met de neus op de feiten gedrukt en komt diezelfde verbrokkelde context ongemeen hard binnen. Niets beschermt ons nog voor de gruwelijke feiten die zich onder onze ogen, aan de grenzen van het oude Europa, afspelen. Machteloosheid, angst en onzekerheid en – erger nog – dood en

< Aad de Haas, 'Het Offer van Abraham', [1948-1952]

vernietiging brengen ons in verwarring en laten ons verweesd achter in het 'rijk der vrijheid' (in de woorden van de Belgische minister van Volksgezondheid Frank Vandenbroucke), dat ons post-corona beloofd was.

Het thema 'kwetsbaarheid' is niet meer van de agenda weg te denken. En toch is het maar de vraag of het een 'generatief thema' (Paulo Freire) zal worden in onze verbrokkelde wereld, een oriënterend principe in het leven van elke dag, dat zal richting geven aan ons doen en laten. Hoe zullen we onszelf en toekomstige generaties overtuigen van het belang ervan en ermee leren leven? En ten slotte, hoe zullen degenen die nu de volle verantwoordelijkheid voor het samenleven dragen en voorbeelden moeten stellen voor toekomstige generaties, morele en spirituele kracht ontwikkelen om zelf stand te houden in hun 'strijd om kwetsbaarheid' en de weg te banen naar een 'Nieuw Kwetsbaar Wij'?

In deze bijdrage ontwikkel ik een perspectief op religieuze volwassenenvorming tegen de achtergrond van een gemeenschappelijke kwetsbaarheidservaring. Ik concentreer me daarbij op (1) cultureel-hermeneutische aspecten van deze ervaring en op (2) een pedagogisch kader voor deze ervaring, met name de 'pelgrimsdidactiek', waaruit ik dan (3) enkele praktisch-theologische implicaties afleid. Mijn standpunt is dat van een katholieke blanke man, die als theoloog godsdienstpedagogiek doceert aan een staatsuniversiteit in Duitsland (Bonn) en die voordien academische ervaring verzamelde in België (KU Leuven, 1995-2000), Nederland (Universiteit van Tilburg, 1995-2007) en Duitsland (Technische Universität Dortmund, 2007-2017).

Een cultureel-hermeneutisch perspectief

Kwetsbaar worden mensen wanneer hun oeververtrouwen in de werkelijkheid dreigt weg te breken, wanneer contingentie-ervaringen zoals scheiding, ziekte of conflict de overhand nemen en het alledaagse leven *verunsichern*, om het met een mooi maar moeilijk vertaalbaar Duits woord te zeggen.

> *Ik kon niet weerloos blijven toezien hoe mensen in spirituele ademnood verkeerden.*

De pandemie van 2020-2022 heeft ons hiervan bewust gemaakt. Twee jaar lang verzeilden we van de ene in de andere situatie van onzekerheid en ongewisheid. Het verlangen naar vaste grond onder de voeten bleek niet langer een evidentie. Dit verlangen is een *ultimate concern* van de mens en de drie grote contrastervaringsdomeinen van 'dood, zonde en zinloosheid' (Tillich 2009) zorgden er historisch gezien voor dat dit verlangen in stand gehouden bleef.

In een pandemische situatie zoals corona kwamen deze drie domeinen samen voor in de collectiviteit van de samenleving en verhevigd in de ervaring van het individu, die dan nog door *social distancing* van andere individuen geïsoleerd werd. Corona confronteerde ons met de realiteit van de dood (oud en jong over dezelfde kam geschoren), met de vraag omtrent zonde en schuld (een straf van God, en waarvoor dan?) en de ervaring van zinloosheid (geestelijke gezondheid onder druk).

In het voorjaar van 2020 schreef ik een boekje te midden van de pandemie met als

titel *Volharden in de broosheid. Spiritualiteit in tijden van corona* (Roebben 2020). Ik moest als theoloog iets doen, ik kon niet weerloos blijven toezien hoe mensen in spirituele ademnood verkeerden. De ambivalenties van een leven met corona waren het uitgangspunt voor mijn reflecties – een leven tussen hoop en vrees, nacht en dag, zelfzorg en zorg voor anderen, afstand en nabijheid.

Een vol jaar later, in het voorjaar van 2021, vertrok ik vanuit Kessel-Lo bij Leuven op de Jacobsweg naar Vézelay in Bourgondië (Frankrijk). Ik nam de gebeden en intenties van velen met me mee in mijn rugzak. De meesten van hen spraken over kwetsbaarheid en over het verlangen naar heling.

Ook nu moest ik als theoloog actief worden. Ik kon niet blijven stilzitten. Ik wilde *the real stuff* op het spoor komen, de grondstof van de religieuze ervaring, met name de rituele dimensie van de religie (Moyaert 2018), in dit geval het ritueel van het pelgrimeren. Ik werd *fulltime* theoloog door *fulltime* pelgrim te worden: mijn professionele ervaring als theoloog (op zoek naar inzicht) werd verdiept door mijn biografisch-geleefde ervaring als pelgrim (eveneens op zoek naar inzicht). Nu een jaar later heb ik deze ervaring schriftelijk vastgelegd (Roebben 2022).

Tijdens de Jacobsweg is me duidelijk geworden dat het 'af dalen in de eigen existentie', het bewust leren luisteren naar de eigen lichamelijke en mentale kwetsbaarheid, ruimte schept voor nieuwe ontvankelijkheid. Het zelfbewuste 'dikke ik' moet het dan afleggen tegen het kwetsbare 'diepe ik', aldus de analyse van Kuneman (2005). In plaats van *autonomie* ontstaat dan ruimte voor *autografie* – voor herziening en herbevestiging van het ik als persoon

in het eigen levensverhaal. Ik kom weer thuis in mijn verhaal (Van Knippenberg 1998). Ik kan het weer na-vertellen.

Zo eenvoudig is het echter allemaal niet. In vele gevallen valt er niets na te vertellen. Veelal gaan mensen niet vrijwillig op pelgrimage, maar worden ze noodgedwongen op de vlucht gedreven, door oorlog, door conflict, door leed aangedaan door anderen of door zichzelf. De realiteit is soms bijzonder rauw, de wonde (het Latijnse *vulnus*) onherstelbaar groot, het leed huizenhoog, het verhaal afwezig want onuitspreekbaar.

Tijdens de pandemie hing er een permanente schaduw over al onze activiteiten die ons sprakeloos maakte. Nu in de oorlogscrisis is dat niet anders. We leven eigenlijk in een permanente staat van 'nachtelijkheid' (in het Frans: *nocturnité*), aldus de Belgische theoloog Adolphe Gesché, van onduidelijkheid over de eigen existentie, zowel lichamelijk als fysisch, en dat maakt ons onzeker en kwetsbaar (Roebben 2020, 47). Het is een kwestie van met deze contingentie te leren omgaan, niet alleen in crisissituaties, maar ook in het leven van alledag. Vroeger werd dit *ars moriendi* genoemd – stervenskunst.

> **Het zelfbewuste 'dikke ik' moet het afleggen tegen het kwetsbare 'diepe ik'.**

Tijdens de pandemie heb ik deze kwetsbaarheidservaring omschreven als gezamenlijk leven 'onder de wolk van niet-weten'. Op school verkeerden leraren en leerlingen in dezelfde situatie van ongewisheid, in het ziekenhuis was dat het geval voor patiënten en hulpverlenenden, in de samenleving voor

burgers en hun overheden. Samen wisten we het niet. Op grond van deze gedeelde ervaring ontstond nieuwe verbondenheid, die ik later ben gaan omschrijven als de uitdaging van het 'Nieuw Kwetsbaar Wij', naar analogie van het 'Nieuw Wij'.

Het was toen een uitdaging en is het nog steeds, een project dat nog op tafel ligt, dat nog helemaal moet uitgewerkt en uitgeleefd worden in samenwerking met velen. Zal het lukken? Of krijgt het project zware klappen, nu Europa in een wapenescalatie wordt meegezogen, nu haar democratische basiswaarden en de humaniteit *tout court* op het spel staan.

Een pedagogisch perspectief: pelgrimsdidactiek

In de christelijke theologie was er vroeger sprake van gezamenlijke leerprocessen die situaties van ongewisheid in de geloofsgemeenschap kunnen ophelderen – denk maar aan het *sensus fidelium* in de Vroege kerk, de 'onderscheiding der geesten' in de Renaissance ten tijde van Ignatius van Loyola of het 'lezen van de tekenen van de tijd in het licht van het evangelie' in de jaren zestig tijdens Vaticanum II. Het didactisch concept daarbij was dat van de correlatie: bij een menselijke ervaringsvraag past een christelijk openbaringsantwoord.

De vraag is echter of christenen vandaag over voldoende strategisch potentieel beschikken om zulke correlatieve onderscheidingsprocessen waar te maken en voor te leven, vooral in tijden van crisis? Ik ben op dit punt eerder kritisch. Ik stel vast dat christenen vaak ook maar gewoon proberen te overleven, net als alle anderen. Zoveel bijzonders doen zij eigenlijk niet. En anderzijds merk ik dat vele mensen van goede wil ook datgene doen wat christe-

nen vanouds deden en wat Dietrich Bonhoeffer in mei 1944 omschreef als 'bidden en het goede doen en wachten op Gods uur'.

Waar zien we bijvoorbeeld met de Belgische kardinaal Jozef De Kesel vandaag waarachtige signalen van een christelijke geloofsgemeenschap die niet op zichzelf terugplooit, maar juist openplooit naar de samenleving, die als 'krachtig zout of een veilige lamp voor de voeten' is (De Kesel 2021, 87-88, met verwijzing naar Paus Franciscus) – die met andere woorden profetisch spreekt en concrete handelingsmodellen aanreikt voor een wereld in crisis? Eerlijk gezegd, ik zie ze niet.

Er zijn nieuwe modellen van volwassenenvorming nodig, die *grass roots* ontwikkelen in *learning communities* – en dit over de grenzen van gezindten en overtuigingen heen. Daarin wordt samen onderzocht hoe 'nachtelijkheid' draaglijk is, hoe kwetsbaarheid als generatief thema kan ingebouwd worden in het 'Nieuw Wij', hoe mensen kunnen overleven in de spirituele woestenij van onze dagen. De traditionele correlatieve modellen vanuit de kerk enerzijds en de moderne zelfontplooiingsmodellen vanuit de markt anderzijds voldoen niet meer. De enen zijn wereldvreemd geworden, de anderen maken dat de moderne zinzoeker op zijn honger blijft zitten. De enen blijken leeg te zijn in hun aanbod voor zelftranscendente zinzoekers, de anderen blind voor het verlangen naar radicale transcendentie bij zinzoekers.

Uitgangspunt is een concept van religieuze volwassenenvorming, waarbij het recht op een volwassen geloof centraal staat en de competentie van de volwassene om zelfstandig te theologiseren ernstig genomen wordt. Parallel aan de ontwikkelingen in kindertheologie en jongerentheologie (Hutter & Kuindersma

2021; Roebben 2015, 93-112) wordt uitgegaan van de eigen theologische 'digniteit' van de moderne zinzoeker, die zijn of haar leven wil transcenderen en zoekt naar het hogere. Het verlangen naar persoonlijke authenticiteit (*learning by doing*) en naar communicatie (*learning in the presence of the other*) zijn de twee polen in dit zoekproces. Het spreekt voor zich dat er een gradueel onderscheid is tussen kinderen/jongeren en volwassenen. Substantieel echter gaat het om dezelfde levensvraag: om kwetsbaarheid, uniciteit en spirituele groei in tijden van crisis en transitie.

Pelgrimage is een praxis die tegemoetkomt aan deze zoektocht naar een persoonlijk beleefd geloof, ingekaderd in de ontmoeting met zinvolle anderen. Ik heb zelf aan den lijve ondervonden wat dit doet met een mens die zoekt. Pelgrimage levert niet alleen interessante didactische perspectieven op, ze *is* didactiek.

In dit verband is het passend om te spreken van een 'pelgrimsdidactiek' (Roebben, Welling & Wiemer 2019). De weg van de pelgrim is een leerweg met een eigen didactiek die inherent

is aan het gaan van de weg. Zich bewust in de open ruimte begeven, zich openen voor impulsen onderweg, zich communicatief verhouden tot anderen in de ruimte en zich dan weer re-positioneren ten aanzien van het eigen verhaal: zo ontwikkelt zich een didactiek van de pelgrim. Allerlei andere didactische concepten, zoals ervaringsgericht leren, activerend leren, esthetisch leren, intercultureel leren, hermeneutisch leren, enzovoort (Roebben 2015; Van Dijk-Groeneboer et al. 2020) laten zich vruchtbaar met deze didactiek verbinden.

Een pelgrimsdidactiek ontvouwt zich wezenlijk in *drie stappen*, zoals in het schema hieronder zichtbaar wordt. Eerst komen de ervaringen van de pelgrim in de vorm van *performance*, dan de interpretaties van de ervaringen in de vorm van *storytelling* en dan conceptuele reflecties op de interpretaties van de ervaringen in de vorm van theologische *literacy*. Het spontane uitproberen in de *eerste* persoon, het aan elkaar toevertrouwen van verhalen in de *tweede* persoon en het samen zoeken naar concepten van 'betekenisvolle anderen' (of

Fase 1	Fase 2	Fase 3
Performance 'on stage'	Storytelling 'backstage'	Literacy 'post stage'
Ervaringen	Interpretaties van ervaringen	Concepten voor interpretaties van ervaringen
Performatieve werkvormen	Narratieve werkvormen	Discursieve werkvormen
Wij doen (in de eerste persoon) zinrijke ervaringen op.	Wij vertellen aan elkaar (als <i>tweede</i> persoon) in 'thick descriptions' over ons wedervaren.	Samen onderzoeken we concepten (gesteld in de derde persoon), die ons wedervaren verhelderen

derden) om die verhalen te duiden, vormen de drie kernmomenten van deze didactiek (vgl. Roebben 2015, 103-106).

> Ook in een groep kan (en moet) er ruimte zijn voor persoonlijke omgang met strijd, inkeer, twijfel, vreugde en hoop.

Al naargelang de setting van de leergroep, kunnen de eerste en tweede fase uitgebreid en de derde fase ingekort worden. Vooral belangrijk is dat de deelnemers gemeenschappelijke ervaringen opdoen door middel van performatieve werkvormen en deze leren verwoorden in narratieve werkvormen – liefst eerst persoonlijk en dan in de groep.

Dit staat los van de vraag of het pelgrims-traject alleen of samen afgelegd wordt. Ook in een groep kan (en moet) er ruimte zijn voor persoonlijke omgang met strijd, inkeer, twijfel, vreugde en hoop. De begeleider kan bijvoorbeeld in een groep om stilte vragen tijdens de tocht, hij of zij kan bijzondere ervarings-impulsen aanbieden (bijvoorbeeld extra leren kijken door het maken van een foto, extra leren voelen door een stuk blootsvoets te wandelen, extra leren horen door met dichte ogen door een bos te wandelen) of leerstations inbouwen (bezoek aan een heilige ruimte of een symbolische plek op de *camino*).

Tijdens de lockdown in het voorjaar van 2021 werd zelfs met theologiestudenten in Bonn onderzocht of dit project ook in een hybride vorm kan plaatsvinden (door overdag twee aan twee in open lucht te stappen en 's avonds in een videoconferentie ervaringen uit te wisselen en te verdiepen) (Niedermann 2021).

De derde conceptuele fase is die van de verdiepte reflectie via discursieve werkvormen: de confrontatie met inzichten uit de geschiedenis van de spiritualiteit, met getuigenissen van 'godmenselijke omvorming' (Kees Waaijman), met historische en systematische kaders, waarbinnen de eigen ervaringen (in de *eerste* persoon) en gemeenschappelijke interpretaties (in de *tweede* persoon) een nieuwe betekenis krijgen.

In het zogenaamde SpiRiTex-project aan de Universiteit van Bonn wordt deze pelgrims-didactiek uitgetoetst en gedocumenteerd. Er wordt onderzocht hoe toekomstige leraren godsdienst/levensbeschouwing een volwassen religieuze identiteit kunnen ontwikkelen en dit in samenspraak met traditie (in '*spaces, rituals and texts*', vandaar de titel van het project SpiRiTex), met medestudenten en zichzelf.

Praktisch-theologische implicaties

De metafoer van de pelgrimsweg sluit goed aan bij de existentiële vraag van volwassenen vandaag: hoe leren leven met kwetsbaarheid, samen wandelend 'onder een wolk van niet-weten'? De didactiek van de pelgrimsweg kan uitzicht bieden op de vraag: hoe deze kwetsbaarheid door te geven als leven-gevend?

Natuurlijk kan niet iedereen zomaar vertrekken naar Compostela om die ervaring geïntensiveerd op te doen. Maar geestelijke oefeningen, in de zin van 'voeten die stap voor stap het pad volgen, de ziel die schommelt op het ritme van de voeten en de gedachten die meedeinen op het schommelen van de ziel' (Roebben 2022, 8), kunnen als het ware 'dichter bij huis' omgezet worden in het kader van religieuze volwassenenvorming.

De driedeling die hierboven wordt voorgesteld is hypothetisch van aard en wordt in verdere SpiRiTEx-studies op betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid onderzocht. Wij gaan ervan uit dat precies in het doorvoeren van de drie stappen meer empirisch-verifieerbare helderheid kan ontstaan omtrent deze driedelige 'manier van doen' (Gijs Dingemans) in het werk met volwassenen, in dit geval jonge volwassenen die zich voorbereiden op het ambt van leraar godsdienst/levensbeschouwing.

Gebaseerd op de eerste onderzoeksgegevens van SpiRiTEx stoten we vooral op methodische en ecclesiologische vragen. Vooreerst de vraag naar de methodische toegang: hoe kunnen de zinrijke ervaringen van de pelgrim ook werkelijk tot 'leerstof' worden, performatief, narratief en eventueel discursief toegeëigend in de eigen levensloop? De pelgrim wordt aangesproken op zijn of haar unieke levenswandel: 'De camino is niet één weg, maar duizend we-

> Hoe kunnen de zinrijke ervaringen van de pelgrim ook werkelijk tot 'leerstof' worden en toegeëigend in de eigen levensloop?

gen. Maar aan ieder stelt hij slechts één vraag: "Wie ben je?" (Hape Kerkeling, geciteerd in Roebben 2022, 7). Welke auto-ethnografische handelings- en onderzoeksmethoden zijn dan aan de orde (Smeets 2019)? En vervolgens is de vaststelling dat de lerende pelgrim aangesproken wordt op zijn of haar interpretatie van de ervaring. Welke handelings- en onderzoeksmethoden zijn dan nodig, om samen met de begeleider en/of onderzoeker 'collaboratief' de leersituatie te beschrijven en de leerdoelen te formuleren (De Roest 2019)? Dat het

uitspreken van uniciteit en het zich toevertrouwen aan anderen in het interpreteren ervan een kwetsbaar gebeuren is, hoeft geen verder betoog.

Dat brengt ons bij de ecclesiologische implicaties van deze benadering. Er is nood aan meer vindingrijkheid en daadkracht in de geloofsgemeenschap – een oud zeer weliswaar, maar dat door de transities van onze dagen nog wordt verhevigd. In welke gestalte waait de Geest vandaag door de geledingen van de kerk? Hoe toont zich de 'godmenselijke omvorming' (Kees Waaijman) vandaag volstrekt nieuw, anders en oorspronkelijk in het zoeken van tijdgenoten? En hoe weerspiegelt zich dit alles in het *sensus fidelium*, in de geloofszin van de gelovigen, ook als deze zich niet langer in de kerk bewegen, maar aan de rand ervan of zelfs erbuiten (Hinze & Phan 2016), zoals bijvoorbeeld de volwassen studenten in de lerarenopleiding?

De oude dogmatische schema's van kerk versus wereld, van openbaring versus ervaring, van geloof versus cultuur en de daarbij horende catechetische correlatieschema's zijn al lang buiten werking gesteld (Theobald 2018, 277-323). We willen het alleen niet zien: we blijven voortbouwen op basis van achterhaalde bouwplannen en durven ons niet toevertrouwen aan de vindingrijke en daadkrachtige toekomst van de Geest – die ons op een *vrijwillige* pelgrimage stuurt en/of in de armen van *gedwongen* vluchtelingen. In beide gevallen gaat de kracht van de Geest gepaard met kwetsbaarheid, of beter nog, ligt haar kracht precies in de kwetsbaarheid (2 Korintiërs 12, 9).

Besluit

Heeft het überhaupt zin te spreken over God in een wereld van globale kwetsbaarheid, laat staan in een katholieke kerk die zelf vandaag in die wereld 'in de diaspora leeft' (Theobald 2018, 303)?

Een kritische stap verder dan Christoph Theobald gaat zijn Franse collega Maurice Bellet (2005; 2010). Hij geeft te denken. We raken losgekoppeld van het goddelijke mysterie, aldus Bellet, omdat we het niet meer toelaten, het niet meer willen toelaten in ons leven, verstaend als we zijn in ons hart en verdwaasd in ons hoofd. Zijn cultuurpessimistische analyse is keihard, maar moet ernstig genomen worden. Misschien zijn we in de laatste decennia te naïef geweest in onze wereldbeelden en godsvoorstellingen en is er een nieuwe nuchterheid nodig. 'Zouden we kunnen zeggen dat de humaniteit het gelaat van God heeft dat ze verdient?' (Bellet 2005, 37).

Ik bevind mij als theoloog onder een wolk van niet-weten. Maar ik ben niet de enige. Misschien verschijnt in dat collectieve niet-weten een glimp van genade, dwars door het wolkendek heen. Het is in elk geval mijn stellige overtuiging dat nieuwe vormen van religieuze volwassenenvorming kunnen bijdragen tot dit 'onthullingsproces'. Nieuwe performatieve, narratieve en discursieve leerprocessen zijn daarvoor nodig, zolang de ontwerpers ervan maar niet vergeten dat mensen pelgrims zijn en blijven – kwetsbaar en steeds onderweg in het leven. <

Literatuur

- Bellet, M. (2005). *La traversée de l'en-bas* (2005). Montrouge: Bayard.
- Bellet, M. (2010). *Niemand heeft ooit God gezien*. (Vertaald en ingeleid door Peter Schmidt). Leuven: Davidsfonds.
- Blasberg-Kuhnke, M. (1995). Erwachsenenbildung. In: Ziebertz, H.-G. & Simon, W. (red.), *Bilanz der Religionspädagogik* (pp. 434-447). Düsseldorf: Patmos Verlag.
- Dijk-Groeneboer, M.C.H. van (e.a.) (2020). *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie. Leven en leren vanuit je wortels*. [z.p.]: Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LEROV).
- Hess, M. (2020). Finding learning amidst the maelstrom: Storytelling, trauma, and hope. *Teaching theology and religion* 23, 218-230.
- Hutter, M. & Kuindersma, H. (2021). *Nooit meer een kleurplaat. Raak geïnspireerd door kindertheologie*. Antwerpen: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap.
- Hinze, B.E. & Phan, P.C. (red.) (2016). *Learning from All the Faithful: A Contemporary Theology of the Sensus Fidei*. Eugene (OR): Pickwick Publications.
- Kesel, J. De (2021). *Geloof en godsdienst in een seculiere samenleving*. Antwerpen, Halewijn.
- Knippenberg, T. van (1998). *Tussen naam en identiteit. Ontwerp van een model voor geestelijke begeleiding*. Kampen: Kok.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP Publishers.
- Meyer-Blanck, M. (2017). *Zeigen und Verstehen. Skizzen zu Glauben und Lernen*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Moyaert, M. (2018). On the role of ritual in interfaith education. *Religious Education* 113, 49-60.
- Niedermann, B. (2021). *Religiöse Identität und ihre (Begegnungs-)Räume* – online: <https://theocare.wordpress.com/2021/04/27/religiose-identitat-und-ihre-begegnungs-raume-barbara-niedermann/> (toegang op 6 mei 2022).
- Roebben, B. (2015). *Inclusieve godsdienstpagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming*. Leuven: Acco – online: www.seekingsense.be (toegang op 6 mei 2022).
- Roebben, B. (2020). *Volharden in de broosheid. Spiritualiteit in tijden van corona*. Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat.
- Roebben, B. (2022). *Fulltime pilgrim. Een theoloog op weg naar Compostela*. Averbode: Uitgeverij Averbode.
- Roebben, B., Welling, K. & Wiemer, L. (2019). Steps towards a pedagogy of pilgrimage. Introducing the research findings of SpiRiTEx I in Belgium. In: Meyer-Blanck, M. (red.), *Nach der Reformation. Deutsch-Polnische Beiträge im Europäischen Kontext* (pp. 155-167). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Roest, H. de (2019). *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden: Brill.
- Smeets, W. (2019). De diepgang van iemands unieke verhaal. *Handelingen* 46 (4), 43-49.
- Theobald, Ch. (2018). *Christentum als Stil. Für ein zeitgemäßes Glaubensverständnis in Europa*. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- Tillich, P. (2009). *De moed om te zijn over de menselijke persoonlijkheid en de zin van het bestaan*. Utrecht: Bijleveld.

Erica (dr. P.E.M.) Meijers is docent Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen en redacteur van *Handelingen*. | p.e.m.meijers@pthu.nl

Het nieuwe evangelie

Waar zou Jezus vandaag te vinden zijn? Die vraag lijkt leidend te zijn geweest voor de maker van de film *Das Neue Evangelium*. Milo Rau is een Zwitserse film- en theatermaker die bekend is om zijn re-ensceneringen van historische gebeurtenissen. Dat deed hij bijvoorbeeld met het proces tegen Pussy Riot (2014) en het Congo Tribunaal (2017). Beide heropvoeringen werden zo controversieel dat zij zelf een belangrijke bijdrage aan het politieke debat over recht en gerechtigheid vormden.

Rau legt zo steeds de vinger op de kwetsbare plekken van onze samenleving. Zijn film over het leven van Jezus doet dat opnieuw. Met de verfilming van een passiespel stapt Rau in een lange traditie. Dat laat hij ook duidelijk zien in zijn film, die is opgenomen op dezelfde Zuid-Italiaanse locatie als het beroemde *Il Vangelo secondo Matteo* van Paolo Pasolini en *The Passion of Christ* van Mel Gibson. Rau richt zijn blik echter op de gammele onderkomens vlak naast het stadje Matera, waar ongedocumenteerde Afrikaanse migranten in zeer precaire omstandigheden overleven. Zij worden de leerlingen van Jezus; Jezus zelf wordt gespeeld door de zwarte activist Yves Sagnet.

De film gebruikt verschillende genres om de dialoog tussen heden en verleden op gang te brengen: het passiespel zelf, de opnames ervan, documentaire over het leven van de migranten in de tomatenindustrie en hun strijd om een beter bestaan en een 'making of' van de gehele film.

Al die verschillende lagen beginnen naarmate de film vordert door elkaar heen te lopen, totdat je Jezus zelf door de tomatenvelden ziet lopen om de migranten te roepen zoals eens de vissers van Galilea. Hij trekt met hen op in hun strijd voor papieren, voor een beter loon en ondergaat met hen de vernederingen van het kwetsbare migrantenleven. Een inwoner van Matera doet, in een kerk, auditie voor de rol van soldaat, omdat het hem spannend lijkt om 'als katholiek God te slaan'. Hij raakt alle gevoel voor proportie kwijt en slingert de vreselijkste racistische clichés eruit, terwijl hij al zwetend een voor de oefensessie neergezette stoel die Jezus symboliseert met een zweep bewerkt.

Dit is het nieuwe evangelie volgens Rau: Jezus als zwarte migrantenleider, die met grote zachtaardigheid en vasthoudende scherpte de plekken blootlegt waar de prijs voor de Europese welvaart wordt betaald. En waar de menselijkheid van ons allen op het spel staat, zoals die op het spel stond ten tijde van het Romeinse Rijk.

Perhaps a
Christen of 4 m. a. c.

Kwetsbare kerk

Over kerkzijn en veerkracht

Veel ervaringen van kwetsbaarheid die in dit themanummer worden geadresseerd zijn van particuliere en individuele aard. Mensen komen hun kwetsbaarheid tegen op het moment dat ze zich alleen voelen, in momenten van isolatie en afzondering. Het ik-zijn van het individu is een waagstuk, roept spanning op, en blijkt ook heel hoge eisen te stellen aan datzelfde individu waaraan het niet (altijd) kan voldoen. Het is deze zoektocht naar individuele zelfverwerkelijking die David Brooks beschreef en probeert terug te buigen naar een andere, meer op gemeenschap en verbinding gerichte manier van leven (vgl. de inleiding op dit themanummer; Brooks 2020).

Het is niet eenvoudig het fenomeen 'kwetsbaarheid' te omschrijven. Een brede omschrijving biedt Nico Koopman in zijn artikel over *vulnerable church* vanuit de Zuid-Afrikaanse context:

[The concept 'vulnerability'] refers to the tragic, aporetic, contingent nature of existence in general; the various forms of suffering of humans and the rest of creation; the fragility and interdependence of humans and of other creatures in all their relationships; the predisposition to pain and suffering of so many humans and other creatures; the style, mode, and attitude of brokenness, empathy, softness, and humbleness; and, regarding God, it refers to his compassion with the suffering world, and to the interdependence of the three persons within the Trinity. (Koopman 2008, 241)

< Aad de Haas, *'Petrus en Christus op het meer'*, [1948-1952]

Kwetsbaarheid bestaat dus op individueel niveau, maar evengoed collectief. Want hoe kunnen al deze ten diepste kwetsbare individuen dan stabiele verbindingen aangaan? Een ketting is toch zo sterk als de zwakste en meest kwetsbare schakel? Of is ook voor groepen een vorm van leefbare kwetsbaarheid mogelijk onder de condities van onze samenleving, cultuur en in relatie tot tradities waarin we staan? Zo ja, welke vorm heeft deze dan? En vooral: wat kunnen professionals binnen kerk en geestelijke verzorging hieraan bijdragen?

Op deze vragen wil ik in dit artikel ingaan, toegespitst op kerkzijn. Centraal staat daarmee de communale dimensie van geloven. Een dimensie die wellicht het minst ingeoeft en geleerd wordt in opleidingen voor professionals. Zelf constateerde ik al eerder dat 'de inhoud van de theologische opleidingen wellicht vooral gericht is op het individuele geloof van de gelovige – zowel naar inhoud als beleving – en minder op het functioneren van

de gelovige in het geheel van een geloofsge-meenschap' (Schaeffer 2020, 98). Kortom: hoe kunnen professionals in kerk en geestelijke verzorging bijdragen aan het vormen van ge-meenschap waarin mensen kwetsbaar kunnen en durven zijn, en deze kwetsbaarheid kunnen uithouden?

Methodisch moet direct worden opgemerkt dat deze vraag te groot is voor één artikel. Ik wil slechts doorgeven wat een aantal collega-theologen hierover recent te berde brachten, elk vanuit eigen ervaring en vanuit theologische en filosofische concepten reflecterend op deze ervaringen en die van anderen. Bovendien doe ik dat vanuit protestants-christelijk perspectief.

Kerkzijn onder druk

Laten we eerst de laatste stand van zaken over kerkzijn voor het voetlicht halen. De nieuwste rapporten van het Sociaal Cultureel Planbureau bevestigen nogmaals wat eerder en elders ook al werd geconstateerd: kerken krimpen, en ook niet-institutionele spiritualiteit neemt af. Daarmee echter wordt de druk op het individu steeds groter, en worden ook de spanningen binnen en tussen groepen groter.

Het Sociaal Cultureel Planbureau constateert in zijn rapport uit maart 2022 dat de manier waarop het levensbeschouwelijk landschap zich ontwikkelt, de samenleving voor drie uitdagingen stelt, en wel op drie niveaus, namelijk individu, tussen maatschappelijke groepen, en de samenleving als geheel:

1. Een grotere mentale (existentiële) belasting van het individu dat nu, als het op zoek is naar zingeving, meer en meer zélf zin zal moeten geven aan zijn of haar leven.

2. Levensbeschouwelijke spanningen en scheidslijnen tussen de getalsmatig dominante seculiere meerderheid en de gelovigen, waaronder een groeiend aantal (orthodoxe) moslims. Deze spanningen kunnen zich uiten in en gevoed worden door toenemende ongelijkheid, verminderde vertegenwoordiging, wantrouwen en conflict.
3. Met het verdwijnen van kerken loopt mogelijk het aantal vrijwilligers ook terug (Hart, Houwelingen en Huijnk 2022, 142).

Enerzijds dus een kwetsbaar individu dat voor zingeving aangewezen lijkt op eigen zoektochten en bronnen. Anderzijds afnemende betrokkenheid bij kerken en andere geloofsgroepen (behalve onder orthodoxe moslims). Twee factoren die met elkaar samenhangen. Dat roept de vraag op, onder welke condities het mogelijk is dat individuen een geloofsgemeenschap als helpend bij hun individuele geloofszoektocht kunnen ervaren.

Rein Brouwer (2009) heeft hier in zijn groots opgezette casestudy van een protestantse gemeente in Amersfoort al intensief aandacht voor gevraagd: wat is geloven in gemeenschap eigenlijk? Hij beschrijft hoe het denken over gemeenschap in de laatste eeuwen vorm heeft gekregen. Daarbij speelt nog altijd het beroemde onderscheid van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies tussen *Gesellschaft* en *Gemeinschaft* een grote rol.

Het eerste, *Gesellschaft*, staat voor een economisch opgevatte, op concurrentie gerichte dimensie van de samenleving, terwijl *Gemeinschaft* staat voor de affectieve, relatiegerichte saamhorigheid van dorpen (*noaberschap*), families en vriendschap. Talloze studies hebben inmiddels aangetoond dat deze *Gemeinschaft*

in de laat-moderne, vloeibare samenleving sterk onder druk staat.

Daarmee – en dat is in het kader van dit artikel van belang – is niet alleen de dimensie van het gemeenschappelijke onder druk komen te staan, maar blijkt ook de druk op het individu dat zo'n belangrijke bouwsteen is voor het (laat-)moderne denken en de vorming van onze maatschappij, enorm gegroeid. Waar gemeenschapsleven, -gevoel en -beleving afneemt, wordt de druk op het individu om haar of zijn leven vorm te geven navenant hoger.

Natuurlijk is dit proces hiermee heel ongeënuanceerd beschreven, en blijkt bij nadere beschouwing dat bijvoorbeeld gemeenschap veel gelaagder is, en individuen los van relaties niet denkbaar zijn. Toch geeft de schets die David Brooks geeft van onze cultuur aan dat de ervaren tegenstelling tussen nadruk op individu of op relaties wel degelijk gevolgen heeft voor de manier waarop velen hun leven vormgeven. Er blijkt een ongezond nadrukkelijk individualistische levenswijze te bestaan, die de noodzakelijke mogelijkheid tot presteren als een ideologische fictie fier als vaandel in top voert.

In veel Amerikaanse studies naar de rol van (christelijke) religie voor de *civil society*, door onder meer Robert Bellah, Robert D. Putnam en Robert Wuthnow, blijkt deze afnemende cohesie in de samenleving, en tevens het onvermogen van christelijke gemeenschappen om hierin verandering te bewerkstelligen (Bellah 2007; Putnam 2020; Wuthnow 2015; 2019). Sterker nog: de verscherpte tegenstellingen tussen *left* en *right* in dit deel van de wereld worden voor een groot deel ook vanuit religieus-christelijke overtuiging gevoed en versterkt. Kerken voeden de onverbondenheid, en soms zelfs bewust.

Er is ook een andere kant. Er zijn tradities waar dierbaar en warm, maar daarmee ook (te) idealistisch over gemeenschap gesproken wordt, zoals Bonhoeffer schreef in *Gemeinsames Leben*: 'Gott hasst die Träumerei' (Bonhoeffer 1987, 24). Daar blijkt gemeenschap immers snel te verdampen. Dat is een belangrijke constatering die alle gemakkelijke retoriek over het hoge belang van gemeenschappen zich zal moeten eigen maken (Lichterman 2005).

Ook het zogenoemde *counter-cultural* denken over kerkzijn vanuit vooral anabaptistische hoek draagt daarom uiteindelijk niet zinnig bij aan het versterken van concrete gemeenschappen op de lange termijn, aldus Stefan Paas, omdat deze stroming te weinig ruimte voor diversiteit laat (Paas 2019, 219).

Terug weer naar Nederland, want ook hier ligt het uiteenvallen van de samenleving sinds een aantal decennia aan de oppervlakte. In een rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2016 werd solidariteit eveneens als een van de belangrijkste uitdagingen voor de nabije toekomst van Nederland aangemerkt. Zonder eenzijdig optimistisch of pessimistisch te worden stelt dit rapport:

Terwijl Nederlanders voor hun sociale behoeften steeds minder afhankelijk worden van hun directe sociale omgeving, neemt hun afhankelijkheid van sociaal kapitaal wel degelijk toe. Voor hulpbehoevenden biedt de welvaartsstaat straks waarschijnlijk nog maar weinig zekerheden. Van kerngezonde Nederlanders vergt de flexibilisering van de arbeidsmarkt in combinatie met zorgtaken flexibiliteit. Samenwerking met anderen kan veel van de knelpunten die dat oplevert, oplossen. Verder dienen zich voor de

toekomst een aantal maatschappelijke uitdagingen aan, waarvan het verloop sterk afhankelijk is van sociaal kapitaal.

('De toekomst tegemoet – SCP' 2016, 165)

Er ontwikkelen zich wel steeds meer 'nieuwe' vormen van sociaal kapitaal, aldus het rapport. Dat geeft hoop voor de toekomst als oude vormen in het slop raken of uitgewerkt blijken. Deze hoop is deels gestoeld op het ontdekken van vormen van vaak kwetsbaar en kleinschalig samenleven. Denk daarbij aan kleinschalige experimenten in woongroepen voor ouderen en mensen met een beperking zoals ook de overheid hierop inzet.¹ 'Het is een uitdaging voor de toekomst om deze nieuwe vormen uit te bouwen tot overbruggende, solidaire en duurzame collectieve actie' ('De toekomst tegemoet – SCP' 2016, 166). Er is hoop, maar deze is kwetsbaar.

De karakteristiek 'kwetsbaar' is hierbij van groot belang. Het rapport maakt er veel werk van te beschrijven hoe met name kwetsbare mensen en groepen, zoals mensen met een beperking en ouderen, het zullen moeten hebben van solidariteit. Tegelijk dreigt het gevaar dat zulke solidariteit een vorm van segregatie bevordert, omdat alleen de *in-group* wordt bediend en de ogen gesloten blijven voor wie buiten de boot valt.²

Toch zie ik hier een belangrijke uitdaging en mogelijke bijdrage voor kerkzijn in alle kwetsbaarheid. Er zijn nog steeds kerken, er zijn gemeenschappen, er ontstaan nieuwe vormen van gezamenlijk geloven. Daar waar zulke vormen van authentiek geloof zichtbaar wordt, ervaren betrokkenen ook geborgenheid en ruimte om op adem te komen. Dat kan op allerlei manieren: vanaf een verstilde *choral*

evensong in een middeleeuwse kerk, tot een kleinschalige buurtmaaltijd waar christenen en moslims gezamenlijk *Eid-al-fitr* vieren; van het organiseren van maaltijden rond een jong gezin waarin de moeder burn-out is, tot het uitnodigen van een bekende rapper in een jongerendienst.

Kerken als 'refugia'

Kortom, christelijke gemeenten zouden in alle kwetsbaarheid voorbeelden kunnen zijn van gemeenschappen die investeren in verbinding ('sociaal kapitaal'), en verbindende leefvormen stimuleren. Tegelijk zien we het potentieel van dergelijke lokale gemeenschappen eerder teruglopen dan groeien. Ook kerkzijn staat onder grote druk: kerken zijn sterk achteruitgegaan in getalsmatige omvang (vgl. concreet Wijma 2022). Dat zal ook op de cohesie binnen de samenleving mogelijk een negatief effect hebben, zoals hierboven uit het SCP-rapport uit 2022 is geciteerd. Wat kunnen kerken dan nog beter, of nog meer, doen om in alle kwetsbaarheid gemeenschap te zijn?

Zoals in de inleiding is gezegd is deze vraag te groot, en daarom beperk ik mij tot het doorgeven van reflecties hierop van anderen. Ik begin bij twee recente publicaties van praktisch-theoloog Andrew Root. Met een theologisch lutherse insteek zoekt hij naar het kruispunt tussen menselijk handelen en Gods handelen in verhalen en concrete ervaringen van mensen. In tal van boeken gaat hij daarbij in op de context van wat hij met Charles Taylor onze *secular age* noemt. Ik gebruik hier vooral zijn denkbeelden over wat bovenstaande ontwikkelingen voor christelijke geloofsgemeenschappen voor gevolgen hebben (Root 2021; 2022).

Kern van zijn analyse is dat we in een tijd van ongekende snelheid leven, een snelheid die bovendien gericht is op verandering (*change*). Zelfs de meest aantrekkelijke kerken (in de VS) die zich uitputten in allerlei programma's, zowel op de zondag als door de week, krijgen het steeds minder voor elkaar mensen aan zich te binden. We hebben een ongezonde verhouding tot de tijd waarin we leven, omdat we alleen groei accepteren: groei in snelheid, in aantal, in intensiteit etc. De dynamiek van de moderne tijd doet ons vervreemden van de wereld, natuur en schepping. Root stelt dat we de vervreemding slechts kunnen opheffen door oog te hebben voor het kleine en kwetsbare.

Root benut hierbij de gedachten van filosoof Hartmut Rosa over resonantie. Resonantie is daarbij meer dan een simpel 'in sync' zijn met de omgeving; het is een diep verbonden relatie met de wereld waardoor subject en wereld wederzijds worden beïnvloed zonder mee te gaan in de harteloze *ratrace* van dit bestaan (Rosa 2019, 174). Gemeenschappen kunnen in onze versnellende tijd slechts overleven als ze ruimte bieden en tijd maken voor wat niet kan of wil meewerken of bijdragen aan de deze ongezonde acceleratie, en daarmee verbonden blijven (resonantie).

Zeker, gemeenschappen zullen veranderen, en ook bewust moeten veranderen, om te overleven. De innerlijke noodzaak voor zo'n transformatie zou echter niet moeten liggen in het al dan niet 'bij de tijd' zijn, maar in afstemming op wat gezien en gehoord wordt in de marges:

If a congregation wants change, it will start not by being concerned with relevance and resources, but with the good life of resonance, seeking

for the living Christ where Christ can be found, in the disclosure of personhood, where time is not made to accelerate but becomes full and sacred. (Root 2021, 261)

Dat heeft ook consequenties voor de manier waarop wij leren kwetsbaarheid te thematiseren en organiseren. De inzichten van Rosa, die via Root in het, nu nog voornamelijk protestantse Amerikaanse, discours van kerkzijn kunnen verrijken, zijn *an sich* voorbeelden van mensen die al werkend en schrijvend, en via allerlei media zoals podcasts, proberen een transformatie te initiëren.³

De christelijke gemeenschap kan vandaag beter niet gericht zijn op aanpassing en meedoen, maar op dat wat haar helpt zich te verhouden tot de tijd waarin we leven: een leven ten overstaan van en vanuit de bronnen van haar traditie. Root wijst daarbij nadrukkelijk de weg naar leven in afstemming op de kwetsbare ander waarin relaties en tijd niet instrumenteel zijn. Root benadrukt de noodzaak van zelfreflectie hierbij. Alleen wie zichzelf in alle kwetsbaarheid durft te zien, en leert uit te houden wat dat betekent, is in staat een gemeenschap echt te dienen. Elders omschrijft hij dat in termen van ontmoeting met God juist op de momenten waarop wij het kwetsbaarst zijn:

Because God is the event of arrival in the death experience, God meets the actuality of our nothingness with the promise of a new possibility. The arriving God comes questioning (to fund us in our nothingness), calling (us to a someone), and promising (us a new future in which we share in god's being by joining God's action). (Root 2021, 222)

De ervaring van kwetsbaarheid, kortom, is vandaag niet meer weg te stoppen onder vooruitgangsoptimisme of holle retoriek. Althans, niet voor wie eerlijk durft te zijn. Die durf vraagt om een gemeenschap om ons heen waarbinnen wij onze kwetsbaarheid kunnen uithouden. Niet alleen secularisatie, maar ook zoveel andere mondiale crises zijn bedreigend. Niet in de laatste plaats geldt dat voor de kolossale ecologische uitdagingen die op ons afkomen.

Belangrijke inzichten hierover biedt het fascinerende betoog van Debra Rienstra in haar boek *Refugia Faith: Seeking Hidden Shelters, Ordinary Wonders, and the Healing of the Earth* (Rienstra 2022). In dit fraai gecomponeerd vertoog vervlecht ze belangrijke theologische verkenningen met autobiografische sleutelervaringen tot wat je zou kunnen noemen *local-eco-theology*. Ze is gericht op de vraag hoe we leren omgaan met wat zij noemt de 'meer-dan-menselijke natuur' te midden van de ecologische crisis waarin menselijk handelen deze wereld gestort heeft.

De term *refugia* slaat op het fenomeen dat na natuurbranden kleine beschutte plekken letterlijk de kiemen en zaden van vernieuwing in zich bergen. Rienstra roept de lezers op zulke plekken van *refugia* te belichamen:

In human terms, refugia operate as microcountercultures where we endure, yes, but also where we prepare for new ways of living and growing. They are places of trust, because in biological as well as cultural refugia, we have to surrender our illusions of full control. In fact, sometimes what seems impossible is exactly the place to begin, because divine powers are at work far beyond our ability to perceive. Refugia, then, are neither bunkers nor beachheads. ... God seems

to appreciate the humble, permeable, surprising potentials of refugia.

In *refugia* wordt iets zichtbaar van Gods *community of creation*, zoals Rienstra de bijbelse term 'koninkrijk van God' omschrijft. Deze omschrijving doet ook meer recht aan hoe *indigenous worldviews* en andere, niet-christelijke religies de relatie tussen mens en natuur beschouwen (Rienstra 2022, 93). Zulke *refugia* geven ruimte om weerbaarheid te ontwikkelen, een term die vaak gebruikt wordt om aan te duiden waartoe gemeenschappen geroepen zijn: *resilience* (vgl. bv. Rienstra 2022, 108.227). Tegelijk waarschuwt ze deze gemeenschappen niet te snel te 'christelijk' te maken. Juist op dit terrein dienen christenen zich hun minstens ambigue erfenis te herinneren waarin onze arrogantie en feilen tot catastrofale gevolgen leidt. We zullen moeten willen leren van de wijsheid van anderen en andere tradities, en samen met anderen te werken om *refugia* te kunnen worden.

Professionals voor kwetsbaar kerkzijn

De vraag in dit themanummer is: hoe kunnen professionals in zorg en kerk helpen de ervaring van kwetsbaarheid recht te doen, woorden te geven? Hoe kunnen gemeenschappen plaatsen zijn waar onze kwetsbare medemens wordt gezien en gehoord, waar kwetsbaarheid wordt uitgehouden, en ook wegen van hoop en uitzicht worden gewezen? En ook: wat is de rol van professionals binnen dergelijke gemeenschappen, met het oog op hun functioneren als gemeenschap?

We zagen dat individueel geloven, individuele spirituele zoektochten en individuele zingevingstrajecten belangrijker worden. Tegelijk

blijken deze ook kwetsbaar, en verdwijnt een vanzelfsprekende sociale cohesie waarop men had kunnen terugvallen. Vervolgens schetste ik hoe aanpassing aan het steeds op groei en *change* gerichte jargon niet helpend is voor gemeenschappen. Gelukkig is het denkbaar dat kerken *refugia* worden: plaatsen waar te midden van onzekerheid geschuild kan worden en nieuwe hoop kan ontkiemen. Dergelijke plaatsen moeten we wellicht niet te snel christelijk maken om uitsluiting niet te versterken en wederkerigheid te verhinderen.

Deze spanning vergt nog wel de nodige door-denking overigens. Een gezamenlijk onderzoeksproject naar *communities of care* wordt op dit moment vanuit de PThU (Groningen) opgezet door Henk de Roest, Theo Pleizier en anderen. Hierbij wordt aangesloten bij recent onderzoek hiernaar door bijvoorbeeld Koos Tamminga (Tamminga 2020; Tamminga, Schaef-fer en Swinton 2020).

In deze laatste paragraaf wil ik schetsen wat dit voor de professional, in casu de pastor, zou kunnen betekenen. Ik beperk mij om praktische redenen nu tot predikanten binnen protestantse kerken, en daag kerkelijk werkers, pastores en geestelijk verzorgers in andere (kerkelijke) contexten uit aan deze perspectieven het hunne bij te dragen (vgl. bv. ook Mallon 2019). Kwetsbaarheid van individu en gemeenschap vraagt om plaatsen waar deze kwetsbaarheid uitgehouden kan worden. Maar hoe kan dat, zonder een zekere mate van onkwetsbaarheid te cultiveren?

Kwetsbaarheid uithouden vraagt simpelweg om uithoudingsvermogen. Dat is geen natuurlijke eigenschap, niet van personen en evenmin van groepen, maar een kwaliteit die

je kunt inoefenen. De Engelse term hiervoor is *resilience*, een term die karakteriseert wat voor soort uithoudingsvermogen nodig is: veerkrachtig, een die niet snel het onderspit delft, die door interne en externe factoren gedreven kracht biedt waar tegenkrachten sterk zijn. De term komt met grote regelmaat voor in combinatie met kwetsbaarheid, en lijkt te duiden op een ervaren gevoel van onmacht en existentiële angst voor het leven (vgl. bijv. White en Cook 2019).

Ik geef hier één voorbeeld, waarin de nadruk valt op de professional in haar en zijn werk in een kerkelijke gemeente waar ook dit thema-nummer aan wil bijdragen: het boek *The Resilient Pastor* van Glenn Packiam (Packiam 2022). Hierin beschrijft hij hoe hij succesvol was als voorganger en *worshipleader* in een bloeiende (mega-)kerk in de Verenigde Staten. Na een kerkelijke crisis in de gemeente voelde hij zich in alle kwetsbaarheid die de nieuwe onzekere situatie met zich meebracht, geroepen tot het leiderschap van deze gemeente, dat ook werd bevestigd door de gemeente zelf.

In zijn boek werkt Packiam samen met het Barna-instituut, dat onderzoek deed naar de weerbaarheid en veerkracht van voorgangers in dat deel van de wereld. Op basis van dit empirisch onderzoek identificeert en beschrijft hij vier uitdagingen voor pastores, rond roeping, spiritualiteit, relaties, en geloofwaardigheid; en daarnaast vier uitdagingen voor kerken: *worship*, *formation*, *unity*, en *mission* – termen die in het Engels zo'n unieke klank hebben dat ik ze hier onvertaald laat. In al deze uitdagingen blijkt het putten uit de traditie, uit getuigenissen, uit concrete voorbeelden van *refugia* steeds een voorbeeld te zijn van een zoektocht

naar hoop. In de woorden van Rienstra: 'Hope arises amid suffering and looks beyond what one can currently see' (Rienstra 2022, 225).

Packiam wijst erop, zoals ook vele anderen, dat zulke voorbeelden, deze hoop, of zo'n houding van veerkracht niet maakbaar is. Wel kun je bewust werken aan het maken van verbindingen. Packiam besluit zijn pleidooi met een uitwerking van het belang van het werken in en aan verbindingen: binnen de gemeente, op allerlei manieren buiten de gemeente, als team van betrokken 'leiders' van de gemeente etc.

Dit collaboratieve aspect van kerkzijn en van het werk van professionals daarbinnen wijst echter direct terug naar de moeite die juist dit collaboratieve aspect ondervindt onder de condities van onze huidige, Westerse samenleving.

Alweer een aantal jaar geleden boden twee theologen, verbonden aan de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland, Nynke Dijkstra-Algra en Sake Stoppels, concrete handvatten om dit voor het werk van de professional-predikant uit te werken (Dijkstra-Algra en Stoppels 2017).

Zij zetten daarbij twee aspecten van het werk op de voorgrond: de predikant als mystagoog en coach/toeruster. Je bent er als professional om de (levens)weg van de betrokken pastoraat en de gemeente als geheel te begeleiden. Je wijdt in, legt nieuwe perspectieven bloot, luistert en laat tot klinken komen. Je verbindt mensen met elkaar, met de traditie via Schrift en sacrament, en laat zo ruimte ontstaan om ervaringen met God op te doen.

Om het vol te houden, veerkrachtig en *resilient* te zijn, schetsen ook zij – evenals Packiam – het belang van teamwerk (collegialiteit), het

ontwikkelen van visie en hoop, en nadruk op de eigen *praxis pietatis*. 'Je kunt anderen niet laten delen uit de bronnen van het heil als je er zelf niet uit drinkt en droog komt te staan' (Dijkstra-Algra en Stoppels 2017, 162). Dat helpt ook om te zorgen dat er tijden, plaatsen en gelegenheden blijven waar je eraan bijdraagt dat anderen deze 'bronnen van het heil' kunnen opzoeken en erbij kunnen schuilen. Zonder deze plaatsen te beperken tot de liturgie, kan deze wel een bronpraktijk voor zulke ervaringen genoemd worden. Zoals Packiam in eerder onderzoek ondervond bleek daar de ervaring van hoop aanwezig en veerkrachtig:

People talked about a hope that helped them make it through divorce proceedings and strained relationships with adult children, cancer and the fear of death, and more. Their worship in church did not create ease in their circumstances, but it gave them the strength to make it through another week. (Packiam 2022, 244)

Het attenderen op plaatsen van *refugia*, waar mogelijk bijdragen aan het zijn van zulke plaatsen, anderen inspireren, uitdagen en troosten om hieraan bij te dragen, het overbruggen van tegenstellingen, en veel meer leren samenwerken.⁴ Dat zijn manieren waarop professionals in alle kwetsbaarheid veerkracht kunnen versterken.

Ten slotte kom ik terug op de intrigerende opmerking van Rienstra dat plekken van *refugia* niet te snel 'christelijk' gemaakt moeten (of hoeven) te worden. In het onbekommerd maar niet naïef zoeken naar verbinding met wie buiten de eigen *in-group* valt, en het ontdekken wat er dan gebeurt, schuilt eveneens een belangrijke handelingsaanwijzing. We zullen moeten willen

leren van de wijsheid van anderen en andere tradities, en samen met anderen te werken om *refugia* te kunnen worden. Christelijke gemeenschappen zullen hun eigen potentieel hiervoor moeten aanboren door het gesprek over inclusie en diversiteit op allerlei gebieden aan te gaan (Schaeffer en Tamminga 2022). <

Noten

- ¹ Vgl. bv. deze website van de overheid: <https://www.regelhulp.nl/onderwerpen/verblijf/kleinschalig-wooninitiatief> (bezoekt op 23 mei 2022).
- ² 'Een remmende factor is dat deze initiatieven om nieuwe vormen van saamhorigheid en solidariteit in de samenleving vragen, met het risico dat gelijkgestemden en al bevriende mensen worden geholpen en minder sociaal vaardige of sociaal geïsoleerde mensen afhaken of buiten de boot vallen.' ('De toekomst tegemoet – SCP' 2016, 211)
- ³ Vgl. bv. <http://andrewroot.org/podcast/>; <https://www.newtimereligion.org/>; of <https://podcasts.apple.com/us/podcast/faith-formation-in-a-secular-age-an-interview/id1549910289?i=1000527923797> (gezien 11 mei 2022).
- ⁴ Vgl. het hoofdstuk van Packiam onder de titel 'The Collaborative Church' (Packiam 2022, 215-231).

Literatuur

- Bellah, Robert N. (2007). *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. 3rd edition. Berkeley: University of California Press.
- Bonhoeffer, Dietrich (1987). *Gemeinsames Leben: das Gebetbuch der Bibel*. Onder redactie van G.L. (Gerhard Ludwig) Müller en Albrecht Schönherr. Dietrich Bonhoeffer Werke 5. München: Kaiser.
- Brooks, David (2020). *De tweede berg. De zoektocht naar een zinvol leven*. Amsterdam: Spectrum.
- Brouwer, Rein (2009). *Geloven in gemeenschap: het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap*. Kampen: Kok.
- 'De toekomst tegemoet – SCP'. 2016. (2016). https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/De_toekomst_tegemoet.
- Dijkstra-Algra, N., en S. Stoppels (2017). *Back to basics: zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn*. Utrecht: Boekencentrum.
- Hart, Joep de, Pepijn van Houwelingen, en Willem Huijnk (2022). *Religie in een pluriforme samenleving. Diversiteit en verandering in beeld Deel 3: Buiten kerk en moskee*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Koopman, Nico (2008). 'Vulnerable Church in a Vulnerable World? Towards an Ecclesiology of Vulnerability'. *Journal of Reformed Theology* 2 (3): 240–54.

- Lichterman, Paul (2005). *Elusive Togetherness: Church Groups Trying to Bridge America's Divisions*. Princeton: Princeton University Press.
- Mallon, James (2019). *Als God renoveert. De parochie van onderhoud naar bloei*. Onder redactie van Madeleine Gimpel. Vertaald door Joost Mulder. Baarn: Adveniat.
- Paas, Stefan (2019). 'The Counter-Cultural Church. An Analysis of the Neo-Anabaptist Contribution to Missional Ecclesiology in the Post-Christendom West'. *Ecclesiology* 15 (3): 283-301.
- Packiam, Glenn (2022). *The Resilient Pastor. Leading Your Church in a Rapidly Changing World*. Grand Rapids: Baker Books.
- Putnam, Robert D. (2020). *Bowling Alone: Revised and Updated: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rienstra, Debra (2022). *Refugia Faith: Seeking Hidden Shelters, Ordinary Wonders, and the Healing of the Earth*. Minneapolis: Fortress Press.
- Root, Andrew (2021). *The Congregation in a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Root, Andrew (2022). *Churches and the Crisis of Decline. A Hopeful, Practical Ecclesiology for a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Rosa, Hartmut (2019). *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Vertaald door James C. Wagner. English edition. Cambridge: Polity Press.
- Schaeffer, Hans (2020). 'Theologische opleidingen in relatie tot de toekomst van religieus leiderschap'. In: *Religieus leiderschap in post-christelijk Nederland*, onder redactie van Leon van den Broeke en Eddy Van der Borgh, 77–104. Utrecht: KokBoeken-centrum.
- Schaeffer, Hans, en Koos Tamminga (2022). 'Does inclusion save us all?' *International Journal for the Study of the Christian Church* 22 (1): 5–20. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2022.2049502>.
- Tamminga, Koop Sieger (2020). *Receiving the Gifts of Every Member: A Practical Ecclesiological Case Study on Inclusion and the Church*. Kampen: Summum Academic Publications.
- Tamminga, H. Schaeffer, en J. Swinton (2020). 'Potential Roles of Churches and Ecclesiology for Disability Inclusion'. *International Journal of Practical Theology* 24 (1): 89–110. <https://doi.org/10.1515/ijpt-2019-0007>.
- White, Nathan H., en Christopher C. H. Cook (red.) (2019). *Biblical and Theological Visions of Resilience: Pastoral and Clinical Insights*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429001185>.
- Wijma, Merijn (2022). *Een menigte die men tellen kan. Een historisch-geografische beschrijving van de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland 1892-2015*. AD-Chartasreeks 40. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief ;
- Wuthnow, Robert (2015). *Small-Town America: Finding Community, Shaping the Future*. Reprint edition. Princeton University Press.
- Wuthnow, Robert. (2019). *The Left Behind: Decline and Rage in Small-Town America*. 2nd edition. Princeton University Press.

Hoogleraar Cécile Boot:

'Laten we vooral voorkómen dat ze omvallen'

Cécile (prof.dr. C.R.L.) Boot (1977) is gezondheidswetenschapper en houdt zich bezig met gezond werken. Ze is opgeleid in Nijmegen en behaalde in 2000 haar MSc Biomedische Gezondheidswetenschappen. Haar promotieonderzoek ging uit naar ziekteverzuim bij astma en COPD: welke rol spelen ziekte, werk, adaptatie, psychosociale factoren en kennis? Sinds 2013 is ze als 'adjunct scientist' verbonden aan het Institute for Work and Health in Toronto, Canada. Sinds oktober 2018 is Cécile Boot bijzonder hoogleraar Organisatie en kwaliteit van werk in de ouderenzorg aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In september 2020 werd ze benoemd tot hoogleraar Maatschappelijke participatie en gezondheid bij Amsterdam Universitair Medisch Centrum/Vrije Universiteit. Haar onderzoek is ingebed bij het Amsterdam Public Health Research Institute waar ze het onderzoeksprogramma Societal Participation & Health leidt.

Waar houd je je binnen je leerstoel mee bezig?

'De opdracht die hoort bij mijn leerstoel is maatschappelijke participatie en gezondheid. De brede opzet van deze leerstoel weerspiegelt mijn brede interesse. Daarbinnen houd ik me met name bezig met gezond werken. Dat is één maatschappelijke rol, maar omdat ik het leuk vind om verschillende dingen te doen, heb ik bewust een brede titel gekozen. Gezond werken is makkelijker als je zelf ook gezond bent. Als je werk gezond is, is dat ook makkelijker. Maar niet iedereen is gezond, niet iedereen blijft gezond en niet ieders werk is gezond. Dus daar liggen voldoende uitdagingen om me in vast te bijten.

Ik houd me vooral bezig met mensen die te maken hebben met chronische ziekte of chronische gezondheidsproblemen. Daarnaast de laatste tijd ook met mensen die hun werk combineren met mantelzorgtaken. Niet geheel toevallig zijn dat vaak mensen die in de laatste fase van hun carrière zitten. Hoe ouder je wordt hoe groter de kans op ziekte én hoe ouder je wordt hoe groter de kans dat je aan een naaste mantelzorg moet geven.'

Het thema van dit *Handelingen*-nummer is kwetsbaarheid. Hoe zie jij kwetsbaarheid?

'In mijn eigen leerstoel kijk ik vooral naar kwetsbaarheid waarmee iemand te maken krijgt in zijn of haar leven en hoe dit van invloed is op de manier waarop iemand zijn of haar maatschappelijke rol vervult. In mijn geval is die rol dus werk.

Ik maak daarbij heel duidelijk onderscheid tussen kwetsbaarheid en kwetsbaar zijn. Kwetsbaarheid is iets dat je kan overkomen.

Als je in een ondersteunende omgeving zit, in mijn geval de werkomgeving, kun je prima je leven leiden, kun je gelukkig zijn en kun je een goede kwaliteit van leven ervaren zonder dat die kwetsbaarheid je leven overheerst. Maar als je niet in een gezonde of fijne werkomgeving zit, kun je kwetsbaar worden. Dan beheerst je

> 'Het zou beter zijn om de werkomgeving zo in te richten dat het makkelijk wordt om voor jezelf te zorgen.'

kwetsbaarheid je leven, en dat is niet wenselijk omdat het vaak ook anders kan.

We weten vanuit onderzoek dat het risico op het niet meer kunnen vervullen van je maatschappelijke rol nadelige gevolgen kan hebben voor onder andere je gezondheid of het kunnen meedoen in de maatschappij.'

Kwetsbaarheid is niet iets waar de meeste mensen makkelijk over praten. Hoe kunnen we dat meer bespreekbaar maken?

'Als je naar de werkomgeving kijkt, is het natuurlijk belangrijk dat die veilig is. Naast het voorkomen van ongelukken op het werk, heeft veiligheid ook te maken met de cultuur die op een afdeling of in een bedrijf heerst. Heb je het gevoel dat je kunt zijn wie je wil zijn op de werkvloer? Dat heeft natuurlijk niet alleen met gezondheid en ziekte te maken, maar ook met wat je belangrijk vindt in het leven en waar je voor staat. En dat is soms behoorlijk complex, voor de werkende zelf, maar ook voor collega's en leidinggevende.

In de werkomgeving speelt de leidinggevende daarbij een hele belangrijke rol, collega's ook, maar natuurlijk ook de werkende zelf. Voordat je omgeving jou kan steunen, is het belangrijk dat ze weten wat je nodig hebt. Dat vraagt iets van de werkende. Die omgeving kan wel helpen om die drempel om zaken te delen wat lager voor je te maken. Als je bang bent om je baan te verliezen, of om een promotie mis te lopen of om gepest te worden, dan wordt die drempel steeds hoger natuurlijk.

Met name bij psychische problemen is dat een nog veel groter issue. Er rust helaas nog steeds een stigma op psychische en psychiatrische aandoeningen. Maar ook mensen die te maken hebben met lichamelijke problemen die je niet direct op het eerste oog kunt zien, vinden het lastig om in gesprek te gaan over waar ze tegenaan lopen in hun werk en wat ze nodig hebben.'

Hoe zou je daar als werkgever proactief mee om kunnen gaan?

'Ik denk dat het goed is dat de werkgever laat merken dat het belangrijk is om goed voor zijn of haar personeel te zorgen en daar ook naar te handelen. Dat past bij goed werkgeverschap.

Ik heb ook nog een leerstoel in Nijmegen, waarbinnen ik me focus op gezond werken binnen de ouderenzorg. Bij zorgteams is het belangrijk om collega's een rol te geven bij het makkelijker maken van goed voor jezelf zorgen op de werkvloer. Ik zie bijvoorbeeld gebeuren dat wanneer iemand zich ziek meldt, het team ook gaat zorgen voor de zieke collega: "Ga maar lekker uitzieken", wordt er dan gezegd, "wij regelen het hier wel." Maar een zieke collega betekent een verhoging van de werkdruk voor anderen, zeker in tijden van personeels-schaarste. Dat is een risico voor het hele team.

Wat je ook kunt doen, is afspraken maken binnen je team wat je doet wanneer iemand ziek wordt. Zorg-automatisch reageren met "ziek lekker uit, wij lossen het wel op" is misschien niet altijd het beste antwoord. Je kunt ook vragen of er aspecten van het werk zijn die wel gedaan kunnen worden. Voor de werkende die verzuimt is contact houden met werk juist heel belangrijk, het mes snijdt aan twee kanten.

Ik heb het hierbij natuurlijk niet over een zware griep, maar als je kijkt naar verzuim samenhangend met overbelasting, kun je het hier zeker over hebben. Contact houden met werk is erg belangrijk, het geeft ook structuur. Als het team een veilige opstap kan verzinnen om het werk weer op te pakken, kun je daarmee je team helpen én jezelf.

> 'Goed zorgen, met als essentiële voorwaarde dat je ook goed voor jezelf zorgt.'

Het is voor de mensen zelf niet goed om onnodig te lang thuis te zitten, je wordt er steeds inactiever van wat niet goed voor je gezondheid is en ook niet goed is voor het team.'

Er is ook een groep mensen die altijd maar doorwerkt en daardoor zichzelf steeds kwetsbaarder maakt. Wat voor aandacht heeft deze groep nodig?

'Binnen een zorgteam bijvoorbeeld kun je kijken naar wie er precies in je team zitten. Welke uitdagingen hebben de mensen in je team, als je het hebt over het combineren van privé en werk? Als je jong bent heb je wellicht kleine kinderen thuis of misschien heb je nog geen financiële zekerheid. Als je wat ouder wordt, hoef je niet meer zoveel voor je kinde-

ren te zorgen, maar komt er wellicht een mantelzorgtaak bij. Je kunt ervaringen delen met elkaar. Dus je kunt een soort personeelsplanning maken waarin je kijkt naar wie op welke momenten flexibeler is dan anderen.

In alle gevallen is voorkomen beter dan genezen. Mensen die vol hart voor de zaak en met de beste bedoelingen zichzelf voorbij dreigen te lopen, moeten geholpen worden; laten we vooral voorkómen dat ze omvallen. Het zou mooi zijn als je dat zichtbaar kunt maken in je organisatie. Goed zorgen, met als essentiële voorwaarde dat je ook goed voor jezelf zorgt.'

Mensen die ervoor kiezen om in de zorg te werken doen dat niet voor niets. Voor zichzelf zorgen is alleszins secundair aan voor anderen zorgen.

'Dat klopt, ze kiezen echt met hun hart voor dit werk. Het raakt me nog steeds als ik mensen die in zorg werken hoor praten over hun werk: over hoe ze met de ouderen bezig zijn en hoe ze alles op alles zetten om de kleinste dingen te doen die de kwaliteit van leven van de bewoners te bevorderen.

Het is makkelijk om te zeggen dat je goed voor jezelf moet zorgen. Het zou beter zijn om de omgeving zo in te richten dat het makkelijk wordt om voor jezelf te zorgen of dat de omgeving je actief helpt om goed voor jezelf te zorgen.'

Je hebt twee leerstoelen en de werkdruk in de academie is ook niet de minste. Hoe zorg jij voor jezelf?

'Ik doe mijn best om het goede voorbeeld te geven. Maar ik vind het ook lastig, daar ben ik eerlijk in. Mensen moeten vooral niet denken dat ik het allemaal fluitend doe. Ik heb een

dochter van bijna 8 die ook aandacht van mij vraagt en die ik natuurlijk erg graag aandacht geef. Mijn agenda zit vaak overdag vol, maar in de avonden werk ik niet.

Nu met het nieuwe hybride werken is het combineren van twee banen op twee plekken wel een stuk makkelijker geworden. Maar er komen ook nieuwe uitdagingen. Ik reisde dagelijks met de trein van en naar het werk; de reflectietijd die dat gaf is nu verdwenen. Het afschakelen moet nu wat sneller. Ik probeer ook echt het overwerken te beperken tot het moment dat het echt nodig is, bijvoorbeeld bij een subsidie-deadline of als iets in de soep gelopen is. Gelukkig is dat maar een paar keer per jaar; ik kan in alle eerlijkheid zeggen dat ik 's avonds mijn laptop bijna nooit openklap.

> 'Mensen die vol hart voor de zaak zichzelf voorbij dreigen te lopen, moeten geholpen worden.'

Ik probeer ook te kijken wanneer ik de energie heb om te werken. Ik ben 's ochtends het scherpst, dus dan doe ik mijn denkwerk. Ik probeer afspraken zoveel mogelijk in de middag te plannen.

Vandaag is dat echter faliekant mislukt. Ik had de hele ochtend tot zojuist online overleggen en ik heb niet eens een pauze gehad. Ik heb snel tussendoor even een cracker gegeven. Dus vandaag heb ik gefaald in mijn eigen gezond werken. Maar dat ga ik morgen meteen inhalen: dan begin ik de dag met een lange wandeling en ook vanavond zoek ik de frisse lucht nog even op. Zo zorg ik dan toch nog goed voor mezelf.' <

Hans de Waal

Diaconaat en ouderen. Over de diaconale roeping van de kerk in de context van vergrijzing
Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon, 2021

Datum

2 december 2021

Universiteit

Protestantse Theologische Universiteit
Groningen

Promotores

Prof.dr. H. Noordegraaf
Prof.dr. F. de Lange

Opponenten

Prof.dr. Theo Boer, hoogleraar Ethiek van de gezondheidszorg, Protestantse Theologische Universiteit Groningen

Prof.dr. Thijs Tromp, bijzonder hoogleraar Diaconaat, Protestantse Theologische Universiteit Groningen

Prof.dr. Anja Machielse, hoogleraar Humanisme en Sociale Weerbaarheid, bijzonder hoogleraar Empowerment van Kwetsbare Ouderen, Universiteit van Humanistiek Utrecht

Prof.dr. David van Bodegom, bijzonder hoogleraar Vitaliteit in een verouderende populatie, Leids Universitair Medisch Centrum

Dr. Bert Roor, docent Missionaire en diaconale presentie, Christelijke Hogeschool Ede

Hans (ds.dr. J.A.) de Waal studeerde godgeleerdheid in Leiden en is als predikant verbonden aan de protestantse gemeente te Nijland (Súdwest-Fryslân).
| johannesadewaal@gmail.com

Recht doen aan ouderen

De combinatie 'diaconaat en ouderen' gaat ver terug. Oud en arm gingen eeuwenlang hand in hand en diaconaat was een belangrijke hulpbron voor kwetsbare ouderen. De samenleving, het diaconaat en de ouderen van nu zijn echter anders dan die van vroeger. Voor zijn proefschrift (2021) onderzocht Hans de Waal de meervoudige relatie tussen diaconaat en ouderen, met het oog op de ontwikkeling van adequaat kerkelijk en diaconaal beleid in de context van vergrijzing.

Aandacht voor ouderen

Drie motieven lagen ten grondslag aan mijn onderzoek. Allereerst de wens om de betekenis te peilen van de demografische ontwikkeling van de vergrijzing van samenleving en kerk. Het aandeel ouderen op het totaal van de bevolking groeit en ouderen worden gemiddeld steeds ouder (dubbele vergrijzing). In de kerk kan daar een derde vorm van vergrijzing

aan worden toegevoegd: jongere generaties zijn nadrukkelijk ondervetegenwoordigd in het totale ledenbestand, landelijk en lokaal. Uiteraard met alle variatie van dien, maar de trend is evident. Wat betekent dit voor het diaconaat van de kerk, qua taakopvatting en qua mogelijkheden?

Vervolgens is de traditie van diaconale betrokkenheid bij kwetsbare ouderen diepgeworteld en breed verspreid. In vrijwel iedere kerkelijke gemeente vinden we een 'erfenis' van het vroegere diaconale ouderenwerk, in de vorm van een soos, jaarlijkse reisjes, contactochten-den, een kerstgroet et cetera. Hoe verhoudt deze traditie zich tot ouderen van nu, in al hun variëteit, binnen en buiten de kerk? Hoe wordt er in kerk en diaconaat überhaupt gedacht en gesproken over ouderen en de thematiek van vergrijzing?

Ten slotte wilden we, aan de hand van 'diaconaat en ouderen' als casus, de betekenis en het gebruik van de term diaconaat in de heden-daagse context onderzoeken en verhelderen. Op grond van contextanalyse, beleidsonderzoek en historische en diaconaal-theologische reflectie vonden we bouwstenen en valkuilen voor diaconaal beleid met het oog op ouderen.

Diaconaat in drievoud

Om met het derde motief te beginnen: in mijn onderzoek beschouw ik diaconaat als een specifieke term voor een specifiek verschijnsel. Diaconaat is een van de vele vormen van wat we in bredere zin *christian social practice* kunnen noemen. Vanaf het begin heeft de kerk omgezien naar arme en kwetsbare mensen, maar dat gebeurde, en gebeurt, niet altijd onder de noemer 'diaconaat'. Het nieuwtestamentische *diakonia* heeft een andere, bredere

betekenis. De vroegchristelijke diaken ver-richte tal van taken die wij nu geen 'diaconaat' zouden noemen. Dat komt omdat ten tijde van de Reformatie het ambt van diaken nieuw werd geïnterpreteerd, nu als de armenverzorger en collectegeldbeheerder bij uitstek. In de protestantse traditie, in het bijzonder in de gereformeerde kerkfamilie in het spoor van Calvijn en Bucer, hebben het sociaal-charitatieve diakenambt en de diaconie als organisatievorm een vaste plek gekregen in de kerkorde. Beiden zitten tot op de dag van vandaag 'ingebakken' in de structuur van onder meer de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) – de kerk waartoe ik mij in het onderzoek beperk. Gebruik van de term diaconaat is zinvol zolang het in relatie staat tot kerken, organisaties en bewegingen die deel uitmaken van deze traditie, of daarmee vertrouwd zijn, of daaruit voortkomen. Indien een dergelijke relatie ontbreekt, kan er beter voor een andere term gekozen worden om de bedoelde *christian social practice* aan te duiden – uiteraard met evenveel waardering. De specifieke term diaconaat functioneert vervolgens op drie manieren of op drie niveaus: als aanduiding voor een ambt, instituut of organisatie (organisatorisch diaconaat), als aanduiding voor overtuigingen, concepten en theologie (theologisch diaconaat) en als aanduiding voor praktijken, handelingen en gebeurtenissen (praktisch diaconaat).

Diaconale roeping

Het organisatorische, theologische en praktische diaconaat komt voort uit de diaconale roeping van de kerk. De kerkelijke gemeente is in al haar leden geroepen tot diaconaat. Het is belangrijk om daarbij aan te tekenen dat, in bijbels-theologische zin, de noties 'roeping'

en 'geroepen zijn' niet gelijkstaan aan 'iets moeten', zoals het uitvoeren van een opdracht of het organiseren van activiteiten. Geroepen zijn, je geroepen weten, duidt eerst en vooral op een spirituele, contemplatieve ervaring: het besef dat je geroepen *bent*. Door de Roepende, door God. Tot nieuw leven, gemeenschap, de naaste. Ook tot barmhartigheid en gerechtigheid, de beroemde diaconale grondwoorden. 'Je geroepen weten' is zelf een barmhartige ervaring, daar ligt de kiem voor diaconale wederkerigheid. De diaconale roeping toont zich altijd op een contextuele manier, dus met het oog op een specifieke tijd en plaats, met zijn eigen vragen, kwesties en noden; en door, en voor, specifieke (unieke) mensen en groepen van mensen, met ieder, en gezamenlijk, specifieke mogelijkheden en beperkingen.

Contextueel diaconaat

Daar komt de noodzaak om de aanwezigheid van relatief veel ouderen in kerk en gemeenten te onderkennen in beeld, evenals de bredere thematiek van de vergrijzing in de samenleving. De Protestantse Kerk is een kleiner en ouder wordende kerk in een vergrijzende samenleving. Omdat het diaconaat onlosmakelijk met de kerk is verbonden, deelt het in alle opzichten in de gevolgen en uitdagingen die samenhangen met vergrijzing. Uit mijn analyse van een brede waaier aan lokale diaconale beleidsplannen, casusonderzoek naar lokaal diaconaal ouderenbeleid, projectgroepen van Kerk in Actie en bovenlokale visienota's en beleidsplannen van de Protestantse Kerk in de periode tussen circa 2006 en 2016, blijkt evenwel dat aandacht voor de aanwezigheid van ouderen en de thematiek van vergrijzing beperkt is. Het stijgen van de gemiddelde leeftijd van de

kerk is een precair, gevoelig onderwerp. Zeker in de eerste jaren van de onderzochte periode werd het door kerkelijke beleidsmakers beschouwd als ongewenst scenario. Omdat de realiteit van vergrijzing niet verandert, wordt daar in een later stadium een strategie van acceptatie en 'focus op de kern van de zaak' aan toegevoegd. Volmondige erkenning van ouderen, *empowerment*, en het – op grond van de kerkelijke 'ervaring' met vergrijzing – zoeken naar bondgenootschap in het ouderenwerk in de (lokale) samenleving, is in gemeenten wel in beeld als aandachtspunt, maar nog niet als praktijk. De neiging tot aanbod-, 'service'- en doelgroep-gerichtheid is sterk, en de variëteit onder ouderen van nu wordt in veel gevallen nog onvoldoende onderkend.

Bewustwording en basis

Vergrijzing is niet de enige uitdaging voor kerk en diaconaat in de huidige context, maar wel een belangrijke. Want ook op andere diaconale handelingsvelden, in het beantwoorden van andere aspecten van de contextuele diaconale roeping, zijn ouderen nadrukkelijk aanwezig: als vrijwilligers, als achterban, als 'grondvlak' van de kerk. Theologisch-diaconale ambities en vergezichten kunnen niet zonder de organisatorische en financiële 'materiële ondergrond' van kleiner en ouder wordende lokale kerkelijke gemeenschappen. Daarbinnen zijn het ouder wordende schouders die een groot deel van het werk dragen, ook het diaconaat. Diaconaal kerk-zijn, ook naar buiten toe, door aandachtig present te zijn in situaties van spanning en nood en in kritische maatschappelijke participatie, begint steeds opnieuw met het erkennen en recht doen aan alle betrokken (oudere) mensen.

DE SCRIPTIE

Tessa Rooker

Wie ben ik nog?

Een onderzoek naar een multidimensionaal zelfbegrip voor persoonsgerichte zorg voor mensen met dementie

Datum verdediging scriptie

20 april 2022

Begeleider

Prof.dr. Hans Schilderman

Examinatoren

Prof.dr. Hans Schilderman

Prof.dr. Marc Slors

Studie

Geestelijke Verzorging

Universiteit

Radboud Universiteit Nijmegen

T.J. (Tessa) Rooker MA heeft de masteropleiding Geestelijke Verzorging aan de Radboud Universiteit cum laude afgerond. In haar masterscriptie ontwikkelde zij een multidimensionaal zelfbegrip voor persoonsgerichte zorg voor mensen met een vorm van dementie.

| tessa.rooker@hotmail.com

Wie ben *ik* nog?

Veel mensen ervaren dementie als een proces waarin zij gaandeweg afscheid moeten nemen van wie zij zijn als persoon. Dementie heeft invloed op alles wat jou voor je gevoel jou maakt: je herinneringen, je interacties met je geliefden, je manier van denken en ervaren, je lichamelijk functioneren. In één woord: op je zélf.

Een blinde vlek in de dementiezorg

De vraag 'wie ben ik nog?' is niet slechts een vraag naar het zelf, maar ook naar zingeving. Wanneer je het gevoel hebt alle kenmerkende aspecten van jezelf te verliezen door dementie, kan dit leiden tot gevoelens van zinloosheid en vragen zoals 'heeft mijn leven nog betekenis?' of 'wat is het doel van mijn leven nog?'.

Vanwege de grote impact op de zelfervaring, en dus op zingeving, is het essentieel dat mensen met een vorm van dementie goede

zorg ontvangen. Maar wat houdt goede zorg voor deze groep mensen in? Een antwoord op die vraag vereist het adresseren van een blinde vlek in de huidige dementiezorg in Nederland.

Een perspectiefwisseling

Bij het woord 'dementie' denken de meeste mensen aan de ziekte van Alzheimer. Dementie is echter een koepelterm voor ongeveer vijftig ongeneeslijke hersenaandoeningen. Iedere vorm veroorzaakt op andere wijze achteruitgang in cognitief functioneren. Zo wordt in de eerste fase van de ziekte van Alzheimer voornamelijk het vermogen tot herinnering en het uitvoeren van taken bemoeilijkt, terwijl bij vasculaire dementie onder andere verwarring en bemoeilijkte spraak en zicht optreedt. Voor alle dementiezorg in Nederland is de Zorgstandaard Dementie 2020 het uitgangspunt. Hierin wordt goede zorg voor mensen met dementie gedefinieerd als persoonsgerichte zorg. De Zorgstandaard Dementie 2020 benoemt: 'bij het bieden van persoonsgerichte zorg, verdiep je je in het perspectief van degene met dementie en ga je uit van zijn of haar mogelijkheden'. Het maken van deze perspectiefwisseling door de zorgverlener met de persoon met een vorm van dementie is belangrijk: de verschillende vormen van dementie bemoeilijken namelijk het formuleren en uiten van wensen en behoeften. Hierom is het belangrijk dat een zorgverlener begrijpt wat er in de persoon met dementie omgaat, om zorg te kunnen leveren die daadwerkelijk aansluit bij de behoeften en wensen van het specifieke individu.

Maar het maken van deze perspectiefwisseling is niet eenvoudig of vanzelfsprekend. De manier waarop een persoon met dementie

zichzelf ervaart is compleet anders dan de ervaring van iemand zonder dementie. Om te weten wat er in de ander met dementie omgaat, is het dus noodzakelijk om eerst te begrijpen wat het 'zelf' behelst.

Het zelf als een patroon

Het 'zelf' wordt vaak op simplistische wijze begrepen als een soort vaststaande kern. Een kern die ieder mens heeft en die representatief is voor wie die persoon is. Dit idee van het zelf is vaak een reflectief zelf: een zelf dat in staat is tot denken over zichzelf. Uitgaande van dit zelfbegrip lijkt het zelf van mensen met een vorm van dementie 'af te brokkelen' wanneer zij door hun ziekte niet langer in staat zijn tot reflectieve vermogens, zoals zelfreflectie en herinnering.

Cognitiefilosof Shaun Gallagher zet zich in zijn 'patroontheorie van het zelf' af tegen dit reflectieve zelfbegrip. Hij begrijpt het zelf als een clusterconcept waarin verschillende 'zelven' of aspecten van het zelf samen het zelf vormen. Dit clusterconcept omvat onder meer het belichaamde zelf (hoe we onszelf lichamelijk en perceptueel ervaren en uitdrukken), het narratieve zelf (hoe we onszelf door verhalen vormgeven en begrijpen), het 'extended' zelf (hoe we onszelf vormen in interactie met onze omgeving) en het sociale zelf (hoe we gevormd worden door interactie met anderen).

Deze verschillende aspecten van het zelf zijn 'variabelen die verschillende waardes kunnen aannemen in de dynamische constitutie van het zelf'. Gedurende het leven zijn bepaalde aspecten relatief belangrijker of minder belangrijk in de vorming van het zelf. Wanneer talige zelfexpressie (het narratieve zelf) bijvoorbeeld bemoeilijk wordt, kunnen uitingen via

lichaamstaal (belichaamde zelf) belangrijker worden. Het zelf kan volgens deze patroontheorie niet tot een bepaald aspect worden gereduceerd, en daarom ook niet afbrokkelen of verloren gaan. Het zelf is multidimensionaal: het wordt gedurende het leven constant gevormd in een actief proces naar samenhang tussen deze verschillende aspecten van het zelf.

Persoonsgerichte dementiezorg als 'zelfzorg'

Dit multidimensionale zelfbegrip en de verwevenheid van het zelf met zingeving laat zien waar de blinde vlek ligt binnen de dementiezorg: dementiezorg kan pas echt persoonsgericht zijn wanneer we dementiezorg opvatten als 'zelfzorg'.

Met 'zelfzorg' worden twee, aan elkaar gerelateerde aspecten van zorg bedoeld. Allereerst dat er specifieke zorg moet zijn voor de verschillende aspecten van zelf. Afhankelijk van de specifieke vorm van dementie behoeven bepaalde aspecten van zelf meer of minder zorg, om de samenhang tussen de aspecten van het zelf te waarborgen. Bij iemand met de ziekte van Alzheimer kan meer zorg nodig zijn voor het narratieve zelf (bijvoorbeeld door ondersteuning te bieden in de constructie van het narratief), terwijl er bij iemand met Lewy Body-dementie wellicht meer zorg nodig is op het vlak van het belichaamde zelf (bijvoorbeeld door de veranderende lichaamstaal te leren herkennen).

Het tweede aspect van 'zelfzorg' is dat zingeving centraal moet staan in het gehele zorgproces, aangezien zelf en zingeving onlosmakelijk verbonden zijn. Als gevoelens van zinloosheid het gevolg zijn van een verlies van coherentie

van het zelf, dan heeft ondersteunen van de zelfervaring juist een positieve invloed op de ervaring van zingeving.

Urgentie

Hoe deze 'zelfzorg' in de praktijk ontwikkeld moet worden vereist verder theoretisch en empirisch onderzoek. De urgentie van dit onderzoek blijkt uit cijfers van Alzheimer Nederland. In 2021 werd het aantal Nederlanders met een vorm van dementie geschat op ongeveer 290.000 mensen (Alzheimer Nederland 2021). Dit aantal zal de komende decennia verder toenemen door de dubbele vergrijzing in Nederland (Volksgezondheidszorg 2021, CBS 2021). Als we voor al deze mensen, nu en in de toekomst, de zorg willen bieden die zij nodig hebben, dan is verdere ontwikkeling van het concept 'zelfzorg' dringend nodig.

* Dit is een samenvatting van de masterscriptie 'Wie ben ik nog?', die in zijn geheel gevonden kan worden in de scriptierepository van de Radboud Universiteit.

- *Handelingen* is digitaal beschikbaar via *open access*. Dit betekent dat u edities van *Handelingen* en losse artikelen gratis online kunt lezen. Hiervoor gaat u naar <https://tijdschrift.handelingen.com/>
Via deze website kunt u zich ook inschrijven voor de e-mailnieuwsbrief die elk kwartaal verschijnt. Verder vindt u informatie over de redactie, het indienen van artikelen en het bestellen van het nieuwste nummer.
- De website <https://handelingen.com/> blijft daarnaast ook bestaan, mét alle actuele berichten en aankondigingen. U kunt daar de overzichten van eerdere jaargangen (teruggaand t/m 1995), artikelen, literatuurberichten en beeldmeditaties vinden. Bovendien wordt daar de agenda bijgehouden met studiedagen, cursussen, symposia en andere activiteiten in het kader van praktische theologie en religiewetenschap.
- Wat er met *Handelingen* op de website van KU Leuven gaat gebeuren, is nog in behandeling en zal op een later tijdstip duidelijker worden. <https://www.kuleuven.be/thomas/page/tijdschriften/view/75125/#1554729>

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer,
drs. Harry Harmsen (webredacteur), Tom Lormans MA MSc,
dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur),
prof.dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofredacteur),
dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Redactie.AMG | Marieke van der Giessen-van Velzen, Zoetermeer

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Illustraties en foto's

Omslag en beeldserie binnenwerk: Gewassen inkt-tekeningen van Aad de Haas.
Collectie SCHUNCK Museum in Heerlen. Fotografie: Studio 10 bv.
Foto blz. 59 Margot Scheerder
Foto achterzijde: René Rosmolen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar en is gratis online te lezen op
www.handelingen.com of **www.radbouduniversitypress.nl**
Blijf op de hoogte van nieuwe nummers via onze nieuwsbrief.
Aanmelden hiervoor kan op de website van *Handelingen*.

Abonnement papieren uitgave

Standaard jaarabonnement Nederland: € 51,95
Standaard jaarabonnement buitenland: € 68,65
Studentenabonnement: € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart)
Los nummer: € 15,00

Het jaarabonnement wordt automatisch verlengd. Opzeggen kan schriftelijk via
radbouduniversitypress@ru.nl, uiterlijk voor 1 december voor het begin van
het nieuwe kalenderjaar.

ISSN 1876-8024
E-ISSN 2773-2096

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

© 2022 *Handelingen*

Handelingen wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s) en bron.

In het volgende nummer:

Opleidingssupervisie

Themaredactie: Michael Scherer-Rath

Het werkveld van de traditionele pastorale zorg is al jaren sterk veranderd. Dat heeft gevolgen voor de opleiding van toekomstige professionals binnen dit veld. Masteropleidingen theologie en religiewetenschappen die in Nederland zowel op WO- als ook op HBO-niveau beroepsopleidingen voor pastoraat en geestelijke verzorging aanbieden, omvatten een verplichte beroepsstage met een supervisorisch begeleidingstraject, de zogenaamde 'opleidingssupervisie'.

De professionals in opleiding komen hier regelmatig bij elkaar om de opgedane ervaringen in het licht van de opleiding en de beroepscontext te bespreken en hierop te reflecteren. Centraal staat hierbij de integratie

van persoonlijke en professionele identiteit. De ontwikkelingen van de culturele en maatschappelijke context, waarbinnen de opleiding en het concrete werk zich afspeelt, hebben een grote invloed op de ervaringen van de professionals in opleiding en de manier hoe zij hiermee om kunnen gaan. Zo is de betekenis van religie en levensbeschouwing duidelijk veranderd en het rollenmodel van professionals in het werkveld voortdurend in ontwikkeling.

In het septembernummer van *Handelingen* zullen opleidingssupervisors beschrijven welke ontwikkelingen zij hebben ontdekt bij hun supervisanten in de verschillende werkvelden van pastoraal en geestelijke verzorging en hoe zij hen hierbij begeleiden.

Radboud University

